

114
3(c)

pingale ^{was} ~~agya~~ chanda sutraan

हकीमुद्दौलागं सहितागं

श्रीगणेशायनमः॥ नमस्कंगशिरश्चैविचंद्रचामरचारवे त्रैलोक्यनगरारंभमूलस्तंभायशंभवे॥१॥ वे
दानांप्रथमांगस्यकवीनांनयनस्यच पिंगलाचार्यसूत्रस्यमयावृत्तिर्विधास्यते २ शीराधेरमृतंयद्दु
ष्टतंदेवदानवेः कंदोब्धेः पिंगलाचार्यश्चंदोरलंतथोद्धृतं ३ श्रीमत्पिंगलनागाक्तुंदशास्त्रंमहोदधौ॥
वृत्तानिमौक्तिकानीवकानिचिद्विचिनोम्यहं॥४॥ इहहित्रैर्वर्णिकानांसांगस्येकस्याध्ययनंश्रूयते॥अथोव
बाधपर्यंतश्चाध्ययनविधिः॥ वेदांगकुंदः॥ ततस्तदध्ययनं वेदांगत्वादनुष्ठेयं॥ अनुष्ठभायजग
ति। वृद्धत्यागायति। गायत्र्यास्तौतीत्येवमादिश्रवणादर्थयि॥ तत्रैष्टभादिज्ञानं॥ किंच। कुंदसामापरि
ज्ञानलुप्त्यक्तः प्रत्यवायः श्रूयते॥ यथा॥ योहवाऽविदिताप्येयकुंदोदैवतब्राह्मणेनमंत्रेणयाजयति
चाध्योपयति। स्थाणुंवर्द्धतिगर्तेवापात्यते प्रमीयतेवापापीयान्भवतीति॥ यातयामान्यस्यकुंदोसि
भवंतितस्मात्कुंदः परिज्ञानंकर्तव्यं॥ तदर्थमिदंशास्त्रमारभते॥ तत्रलघुनोपायेनशास्त्रावबाध
सिध्यर्थं संज्ञाः परिभाष्यतेसूत्रकारः॥ मयिरसतजभनलगसंमितं भ्रमतिवाङ्मयजगति

यस्य॥ सजयतिपिंगलनागः शिवप्रसादाद्विष्णुधमतिः॥१॥ त्रिगुरुं विशुद्धिमकारं लघ्वादि समन्वितंयकारा
ख्यं। लघुमध्यमंतुरेफंसकारमंतैरुरुनिबद्धं॥२॥ लघ्वंत्येहितकारंजकारमुभयोर्लघुंविज्ञानीयात्॥ आदि
गुरुंचभकारंनकारमिहपेंगलेत्रिलघुं॥३॥ दीर्घसंयोगपरंतथापुनर्व्यंजनांतमूष्मातं॥ सानुस्वारंचगु
रुंक्वचिदवसानेपिलघ्वंत्यं॥४॥ आदिमध्यावसानेषुयरायांतिलाघवं भजसागोरव्यातिमनौतुगुरुला
घवं॥५॥ त्रिविरामंदशवर्णेष्वमात्रमुवाचपिंगलः सूत्रं॥ कुंदोवर्गपदार्थप्रत्ययहेतोश्चशास्त्रादौ॥६॥
धीश्रीस्त्रीम। धीश्रीस्त्रीइत्येनेनगुरुत्रयसंज्ञित्वेनोपलभ्यते। मकारश्चसंज्ञात्वेनततश्चायमर्थः। सर्व
गुरोस्त्रिकस्यमकारसंज्ञापरिभाष्यते॥ ध्यादीनामुपादानप्रयोजनमुपरिष्ठादस्यामः॥ मप्रदेशाविद्य
न्मालामौगावित्येवमादयः॥ वरासायू वरासैत्येनेनादिलघोस्त्रिकस्ययइतिसंज्ञापरिभाष्यते॥
यप्रदेशाः भुजंगप्रयातंयइत्येवमादयः॥ कागुहार कागुहेत्येनेनमध्यलघोस्त्रिकस्ययइतिसंज्ञापरिभाष्यते॥
संज्ञापरिभाष्यते। रप्रदेशाः स्रग्निणीरइत्येवमादयः। वसुधास वसुधेत्येनेनात्यगुरोस्त्रि

हला० भा०

२

कस्यसङ्गतिः संज्ञापरिभाष्यते सप्रदेशास्तोऽकं सङ्गत्येवमादयः सातेकत्वात् सातेकेत्यनेनांत्यलघोश्चिकस्य
नकारः संज्ञात्वेनोपादीयते तप्रदेशास्तनुमध्याव्यावित्येवमादयः कदासङ्ग कदासेत्यनेन मध्यगुरोश्चिक
स्यजङ्गिति संज्ञापरिभाष्यते जप्रदेशाः कुमारलजलाजसौ गित्येवमादयः किंबद्भु किंबदेत्यनेनादिगुरोश्चिक
कस्यभङ्गतिः संज्ञाज्ञाप्यते भप्रदेशाः चित्रपदाभौगादित्येवमादयः महसन् नहसेत्यनेन सर्वलघोश्चिकस्यन
इति संज्ञापरिभाष्यते नप्रदेशाः दंडकोनौरङ्गित्येवमादयः गल् गल्ग्रहणं द्विस्वकाक्षरेपलक्षणाथेतस्य
लकारः संज्ञाभवति लशब्दश्चलचुवाचकः तेन द्विस्वोक्षरं लघुसंज्ञं भवतीत्यर्थः मपद्यते लप्रदेशाः लः समु
द्रागणदित्येवमादयः गते गल्ग्रहणमनुवर्तते गल्ग्रहणं पलक्षितस्य द्विस्वोक्षरस्य पादात्तवर्तमानस्य गुरु
संज्ञातिदिश्यते गिति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणं ननु गिति समानीत्यादीनां पादात्तवर्तमा
नस्य द्विस्वस्य गुरुत्वं न दृश्यते नैष दोषः सत्यं पादात्तवर्तमानस्य द्विस्वस्य गुरुत्वमुत्सर्गसिद्धं तच्च ल
कारश्चुत्यापवादो न बाध्यते यथा गिति समानीगीत्यादीनां लङ्त्वादीनां सामान्यस्य विशेषणबाधः कस्यन

कंदोव्याख्याहलायुधप्रारंभः

॥५॥ (८)

पूर्वस्ववर्णस्य ॥ वचनं धंटा । संपदित्येव मादौ स्थितस्य गुरुसंज्ञा पाणिनिना न कृता ॥ किमेतावता ॥ अ
न्येऽपि न कर्तव्या । तस्मात्सूत्रमिदं गत इति ॥ गप्रदेशः गावंत आपीडः इत्येव मादयः । ध्रादिपरः
ध्रु इति व्यंजनसंयोगस्योपलक्षणार्थमेतत् । ध्र आदिर्येषां ते ध्रादयः ॥ आदिशब्देन विसर्जनीयानुस्वा
रजिह्वा मूलीयोपध्मानीयानां ग्रहणं ॥ ध्रादयः पेरयस्मात्स ध्रादिपरः ॥ ततश्चायं सूत्रार्थः । व्यंजनसंयो
गात्पूर्वस्य द्रस्वस्यानुस्वारविसर्जनीयजिह्वा मूलीयोपध्मानीयेभ्यश्च गुरुसंज्ञातिदिश्यते ॥ हे ॥
गइत्यनुवर्तते हे इति हि मात्रोपलक्षणार्थं ततश्चायं सूत्रार्थः ॥ हि मात्र स्पदीर्घस्य गकारसंज्ञा
क्रियते ॥ लोसः ॥ स इति गकारस्य परामर्शः स गकारो हि मात्रो गणनायां द्वौ लोक्त्वा गणनीयः ।
लो । अधिकारो यमाशास्त्रोक्तपरिसमाप्तेः ॥ यत्र विशेषांतरं न श्रूयते तत्र ग्लावित्कपतिष्ठते ॥ गा
यत्र्यावसव इत्येव मादिषु ॥ कृतेनेह व्यवहारो नास्ति अष्टौ वसव इति अत्र शास्त्रे वसव इ
त्युच्यमाने अष्टसंख्योपलक्षिता गुरुलघुस्वरूपा वर्णा गृह्यन्ते ॥ लौकिकप्रसिद्धपलक्षणार्थम

दं सूत्रेन चतुर्णां समुद्राः पंचानामिंद्रियाणीत्येव मादयः संज्ञाविशेषाः लौकिकेभ्यः प्रत्येतव्याः ॥ इह
ध्यादीनामुपादानप्रयोजनं वर्ण्यते ॥ अध्ययनाधीर्भवति ॥ यस्य धीस्तस्य श्रीः । यस्य श्रीस्तस्य स्त्री ॥
अर्थमूलकत्वाद्गार्हस्थ्यस्य । वरासेत्यनेन सर्वेषां स्त्रीसाधनोपायानां बुधैरुपायस्य महात्म्यं दर्शयति ॥
तथा चेत्तु ॥ अर्धोगुलपरीणाह जिह्वाऽथायासभीरवः ॥ सर्वांगीणपरिक्रेशमबुधाः कर्मकुर्वन्ते ॥ त
त्राह शिष्यः ॥ कागुहा ॥ गुहाशब्दः स्थानपर्यायः । कागुहायत्रासौ तिष्ठति ॥ उपाध्यायो ब्रूते । वक्तव्यं
पृथिव्यामेवलभ्यते धीर्नात्र विवादः कर्तव्यः ॥ पुनरप्याह शिष्यः ॥ साते क्साधीस्त्वयोपदिष्टा पृथिव्यां
क् । आश्रयस्थिते न लभ्यते । तत्र गुरुराह ॥ गृहे ॥ पुनरप्याह शिष्यः ॥ कदासः । सहस्यः पुरुषः क
दाकस्मिन्काले तां धियं प्राप्नोति । तत्रोत्तरं । ध्रादिपरः । धारणार्थं विबोधपरो सोऽयं दास्यात्तदा लभ्यते ॥
भूयोऽपि प्रश्नः । किं वद किं कुर्वन्त सो तां धियं लभते तद्वद ॥ तत्रोत्तरं ॥ तह सन्न ॥ हासादिचोपलभ्यमकु
र्वन्तां धियं लभते ॥ ॥ इति भट्टहलायुधकृतौ छंदोवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ छंदः अधिका

रोयमाशास्त्रोक्तपरिसमाप्तेः ॥ अतर्द्धयदस्यामस्तछंदस्तत्रोपतिष्ठते ॥ छंदः शब्दे नाक्षरसंख्याच
छंदोत्राभिधीयते ॥ गायत्री अधिकारोयमाहदिशसूत्रपसमाप्तेः ॥ तान्युच्चिगित्यादिसूत्रात्प्रा
कुर्यदुच्यते छंदस्तज्जायत्री संज्ञावेदितव्य ॥ देवैकं ॥ एकाक्षरं छंदोदेवी गायत्री संज्ञायते ॥ तत्रायं प्रदर्श
नोपायः ॥ चतुरंगक्रीडा यामिवचतुःषष्टिकोष्ठागारणिलिरिवत्वा प्रथमपंक्तौ प्रथमकोष्ठे आर्षी नाम
लिरिवत्वा द्वितीयादिकोष्ठे धंका नामुपरि गायत्र्यादी निरुपसंछंदो नामानि विन्यसेत् ॥ ततो द्वितीयस्यां
पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे देवी गायत्री पदं न्यसेत् ॥ संज्ञाज्ञापनार्थं ॥ द्वितीये एकसंख्याकमेकं ॥ आसुरी पंच
दश ॥ आसुरी गायत्री पंचदशाक्षरा ॥ तानि चाक्षराणि रत्नवित्यधिकाराद्गुणिलघुनिचयथा संभव
इष्टव्यानि ॥ अत्र तृतीयस्यां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे आसुरी शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयकोष्ठे यंच दशसंख्याकं लि
खेत् ॥ प्रज्ञापयत्येवं ॥ प्रज्ञापयत्या गायत्री अक्षाक्षरा भवति ॥ यत्र क्वचिद्देवैकं
छाक्षरं छंदः तत्प्रज्ञापयत्या गायत्री तिज्ञेयं ॥ अत्र चतुर्थ्यां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे प्रज्ञापयत्या शब्दं व्यवस्थाप्य द्वि
तीयेऽष्टसंख्याकं लिखेत् यजुषां षट् यजुषां गायत्री षडक्षरा भवति ॥ यत्र क्वचिद्देवैकं छंदः त

संमतः ॥ तस्मिन् चोद्यमेतत् ॥ केचिदिदं सूत्रं व्यवस्थितविभाषायां व्याचक्षते ॥ प्रामाण्यादीनामंते गुरुत्वमे
व ॥ सामान्यादीनामंते लघुत्वमेव ॥ शेषाणामिच्छया गुरुत्वं लघुत्वं चेति ॥ तदनुपपन्नं ॥ विकल्पस्याप्रसू
तत्वात् कस्य व्यवस्थेति न विद्मः ॥ ननु केनायुक्तं वा पादांते ग्वक् इति गुरुत्वं सत्ययुक्तं ॥ इरुक्तं हितत् ॥ वा
तग्वक् इति प्रोक्तं ये स्तस्वैतपटलादिभिः ॥ उत्सर्गस्यापवादेन बाधसैनविधारितः ॥ इच्छया गुरुत्वं ल
घुत्वं च नोपपद्यते ॥ कस्येच्छया ॥ किं शास्त्रस्य कवेर्वा ॥ न तावदाद्यः कल्पः ॥ सूत्रेष्टदर्शनात् ॥ नापि द्वि
तीयः ॥ कवेरपीच्छायां च व्यवस्थाभावात् ॥ को जानाति कस्य कीदृशेच्छेति ॥ अन्यत्वाद्गुः ॥ पादांते वर्तमा
मानस्यद्रुस्वस्य पाणिनिना गुरुसंज्ञानकृता येनोक्तं ॥ संयोगे गुरुदीर्घं चेति ॥ नायं संयोगादिर्न च
दीर्घः ॥ तस्माद्दंत इति सूत्रमायुक्तं ॥ अत्रोच्यते ॥ पाणिनिना स्वशास्त्रप्रयोजनार्थं गुरुसंज्ञाकृता ॥
गुरोश्च हल इत्यकारप्रयोयथा स्यात् ॥ कुंडा ॥ हुंडा ॥ इहां च के ॥ उहां च के ॥ इत्येवमादीनामासु प्रत्य
यश्च पादांते वर्तमानस्य लघोर्गुरुत्वातिदेशे पाणिनिनेः प्रयोजनमेव नास्ति ॥ किंच ॥ अनुस्वारादि

यादिषु कोष्ठेषु विन्यासः पूर्ववदेव ॥ एकैकं शेषे ॥ अनुक्तः शेषः ॥ यत्र गायत्र्या वृद्धिर्नेक्ता स एकेकं सं
ख्याकं गृहीत्वा वर्धेत देवीयाजुषीच शेषशब्देनोच्येत ॥ देवी तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेणैकैकं अंके गृही
त्वा वर्धेत ॥ तथैव याजुषी ॥ ॥ जह्यादासरी ॥ एकैकं मनुवर्तते ॥ आसरी गायत्री एकैकं मक्षरं त्यजेत् ॥ उ
त्तरेषु कोष्ठेषु वृद्धौ प्राप्तायां ह्रासो विधीयते ॥ आसरी विशेषविधानात् ते अंकाः क्रमेण स्थाप्याः ॥
तान्युष्णिगनुष्टुप् हती पंक्ति त्रिष्टुप् गत्यः ॥ तानीति छंदोसि गायत्र्याः पुरस्तादुष्णिगनुष्टुप् हती पंक्ति
त्रिष्टुप् गत्यः ॥ एतानीति छंदोसि क्रमेण भवन्ति ॥ ॥ तिस्रस्तिस्रः सनाम्य एकैका ब्राह्मी ॥ यजु
षां पंक्ति मारभ्य तिस्रो याजुषी साम्नी आर्च्य च गायत्र्यो मिलिता एका षट्त्रिंशदक्षरा ब्राह्मी गायत्री
भवति सनाम्य इत्येकं संज्ञा इत्यर्थः ॥ तिस्रस्तिस्र इति वीष्ण्यापरेषामुष्णिहादीनामिह ग्रहणं ॥ तथैकै
का इति वीष्ण्यापरेषामुष्णिहादीनामिह ग्रहणं तांश्च ब्राह्म्या भवन्तीति विधीयते ॥ ब्राह्म्य इति गायत्र्या
दीनां जगती पर्यंतानां विशेषणं ॥ एवं याजुषी साम्ना चोष्णिक् मिलिता एकद्विचत्वारिंशदक्षरा
उष्णिक् ब्राह्मी भवति ॥ एवं तिस्रोनुष्टुप् संगताः संत्य अष्टा चत्वारिंशदक्षरा एका ब्राह्मी अनुष्टुप्

५

भवति ॥ ता एव तिस्रो वृद्धयः संगताश्चतुः पञ्चाशदक्षरा एका ब्राह्मी वृद्धती भवति ता एव तिस्रः पंक्तयः संग
ताः षष्ठ्यक्षरा एका ब्राह्मी पंक्ति भवति ॥ ता एव तिस्रस्त्रिष्टुप् संगताः षट्षष्ठ्यक्षरा एका ब्राह्मी त्रिष्टुप् भवति ॥
ता एव तिस्रो जगत्यः संगताः द्वा सप्तत्यक्षरा एका ब्राह्मी जगती भवति ॥ अत्र अष्टम्यां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे ब्राह्मी श
ब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादौ क्रमेण गायत्र्यादीनां षट्त्रिंशदाद्यं कान्विन्यसेत् ॥ प्राग्यजुषामा र्च्य इति तिस्र
स्तिस्र इत्यनुवर्तते ॥ यजुषां पंक्तेः प्राजापत्या आसरी देवीति यास्ति स्रो गायत्र्यस्तः संगताः संत्यः चतु
र्विंशत्यक्षरा एका आर्षी गायत्री भवति ॥ ता एव तिस्रः उष्णिहः संगताः अष्टा विंशत्यक्षरा एका आर्षी उष्णि
क् भवति ॥ ता एव तिस्रोनुष्टुप् संगताः द्वा त्रिंशदक्षरा एका आर्षी अनुष्टुप् भवति ॥ ता एव तिस्रो वृद्धयः सं
गताः षड्विंशदक्षरा एका आर्षी वृद्धती भवति ॥ ता एव तिस्रः पंक्तयः संगताः संत्यः एका चत्वारिंशदक्ष
रा आर्षी पंक्ति भवति ॥ ता एव तिस्रस्त्रिष्टुप् संगताश्चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी त्रिष्टुप् भवति ॥
ता एव तिस्रो जगत्यः संगताः अष्टा चत्वारिंशदक्षरा एका आर्षी जगती भवति ॥ अत्र प्रथमायां पंक्तौ प्र
थमे कोष्ठे आर्षी शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयादिषु क्रमेण चतुर्विंशत्याद्यं कान्विन्यसेत् ॥ प्रथमं पंक्तेर्द्विती

हला०भा०

६

यादिकोष्ठे चंकानामुपरि गायत्र्यादीनि नामानि वित्यसेत् । अयं स्पष्टतरो दर्शनीपायः ॥ इति महलायुध
हृतौ चंदोत्तौ द्वितीयोऽध्यायः पादः अधिकारोऽयं आ अध्यायपरिसमाप्तेः यदितर्धमनुक्रमिव्याम
स्त्यादित्यधिकृतं वेदितव्यं वक्ष्यति गायत्र्यावसव इति इत्यादि पूरणः पाद इत्यनुवर्तते । इत्यादिः पूर
णायस्य स इत्यादि पूरणः आदिशब्देन नुवादो गृह्यते तत्रायमर्थः । तत्र गायत्र्यादौ छंदसि पादस्याक्षर
संख्यानं पूर्यते । तत्र इत्यादिभिः पूरयितव्या । यथा । तत्सवितुर्वरेण्यं । दिवं गच्छ सवः पत इत्येवमादयः ।
गायत्र्यावसवः । पाद इत्यनुवर्तते । परिभाषेयं । गायत्र्याः पादो वसवोऽष्टाक्षराणि भवन्ति । यत्र यत्र गा
यत्र्याः पादोभिधास्यते तत्र तत्राष्टाक्षरो गृह्यः । जगत्या आदित्याः । पाद इत्यनुवर्तते । जगत्याः पादो द्वा
दशाक्षरो भवति । यत्र क्वचिज्जागतः पादस्तत्र द्वादशाक्षरो गृह्यते । अथ विराजो दिशः । यत्र क्वचिद्विरा
जः पाद इत्युच्यते तत्र दशाक्षरः प्रत्येतव्यः । त्रिष्टुभोरुद्राः त्रैष्टुभः पाद इत्युक्ते सर्वत्र एकादशा
क्षरो गृह्यते । अस्मिन्नेवाध्याये परिभाषा एतावन्तस्तः । एक द्वित्रिचतुष्यादिके पादं ॥ एभिश्चतुर्भि
रुक्षणे रक्तः पादो यस्य तदुक्तपादो यस्य छंदसो यादृशः पादः परिभाषितस्तच्छंदसेनैव पादेनैव

६

द्यजुषां गायत्रीति संज्ञायते ॥ अत्र पंचम्यां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे यजुः शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीयेषु संख्याकं लिखे
त् । साम्नादिः ॥ षडित्यनुवर्तते ॥ द्विरिति क्रियाभ्यावृत्तिर्दर्शनात्करोते रध्या क्रियते । तेन द्विः कृता द्विगुणि
ता षट् संख्या साम्नी गायत्री भवति यत्र क्वचिद्देहादशाक्षरं छंदः साम्नी गायत्रीति संज्ञायते ॥ अत्र षष्ठ्यां पं
क्तौ प्रथमे कोष्ठे साम्नादौ लिखित्वा द्वितीये द्वादश संख्याकं लिखेत् ॥ ॥ क्रुचां त्रिः षडित्यनुवर्तते ॥
अत्रापि पूर्ववत् क्रियाभ्यावृत्तिस्तेन गुणिता षट् संख्या क्रुचां गायत्री भवति यत्र क्वचिद्देहाष्टाक्षरं छंदः
साम्नां च गायत्रीति संज्ञायते ॥ अत्र सप्तम्यां पंक्तौ प्रथमे कोष्ठे क्रुचां शब्दं व्यवस्थाप्य द्वितीये ऽष्टादश सं
ख्याकं लिखेत् । द्वौ द्वौ साम्नां वर्धेत गायत्रीत्यनुवर्तते साम्नां पंक्तौ गायत्री द्वौ द्वौ संख्याकौ गृहीत्वा प्र
वृत्तौ वर्धेत यावदष्टमं कोष्ठकं प्राप्नोति ॥ तत्र साम्नां पंक्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु क्रमेण वृद्धितान्यस्य
णि अंकेन वित्यसेत् त्रींस्त्रीन्तु च गायत्रीत्यनुवर्तते क्रुचां गायत्री त्रींस्त्रीन्संख्याकान् गृहीत्वा पूर्व
वर्धेत । अत्रापि क्रुचां पंक्तौ तृतीयादिषु कोष्ठेषु त्रिसंख्याकं क्रमेण वर्धेत् स्थापयेत् चतुरश्वतुरः
प्राजापत्यायाः प्राजापत्यायां पंक्तौ गायत्री चतुरश्वतुरः संख्याकान् गृहीत्वा वर्धेत ॥ अत्रापि तृती

हला०भा०

७
अधुरकः

वनागी गायत्री विपरीतासती वाराही नाम गायत्री भवति । प्रथमः षडक्षरः पादो द्वितीयतृतीयौ न वास्यरेते तृतीयं
द्विपाञ्जात गायत्राभ्यां । तृतीयशब्देनैतदध्यायसूत्रपाठक्रमोपक्षयाविराजमाह ॥ तथा चोक्तं विराजो
दिशः यदा द्वादशाक्षरश्च पादः स्यात्ततस्तत्ताभ्यां द्विपादिराण नाम गायत्री भवति । त्रिपात्रैष्टुमेः
एकादशाक्षरैः पादैस्त्रिपादद्विराण नाम गायत्री भवति ॥ तृतीयमित्यनुवर्तनीयं ॥ ॥ इति गायत्र्य
धिकारः ॥ रुद्रि गायत्रौ जागतिश्च यत्र गायत्रावष्टाक्षरौ पादौ जागतिश्च द्वादशाक्षर एव त्रिभिः पादै
रुद्रिकु नाम छंदो भवति । अत्र च क्रमेण विवक्षितः । पादसंख्यामात्रं विधीयते । ककुम्मध्ये चेदंत्यः
गायत्रयोः पादयोर्मध्ये जागतिश्चेत्पादो भवति तदा सा रुद्रिकु कुप्सं जालभते । पुर रुद्रिकु पुरतः । पु
रतश्च जागतिः पादस्याङ्गायत्रौ च परतस्तदा सा पुर रुद्रिकु नाम भवति । पुर रुद्रिकु परतः ॥ जागतिः
पादः परतश्चैव भवति पूर्वो गायत्रौ तदा पुर रुद्रिकु नाम भवति रुद्रि गायत्रौ जागतिश्चेत्यनेन गतार्थ
मेतत् । विशेषसंज्ञाविधानार्थं पुनरुच्यते । प्रथमसूत्रे रुद्रिग्रहणं अधिकारार्थं । चतुष्पाद्विभिः
सप्ताक्षरैश्चतुष्पादैरुद्रिगेव भवति ॥ इत्युद्रिगधिकारः ४ अनुष्टुप् गायत्रेः चतुष्पादित्यनु

७

वर्तते । गायत्रेरष्टाक्षरैः पादैश्चतुष्पाच्छंदोः नुष्टुप्संज्ञं भवति त्रिपात्कविजागताभ्यां च अनुष्टुबित्य
नुवर्तते । गायत्रग्रहणं च गायत्रेणैकेन पादेन द्वाभ्यां जागताभ्यां कवित्रिपादनुष्टुभ्यवति । मध्यं ते च जा
गतयोः पादयोर्मध्ये ते च यदा गायत्रः पादो भवति तदाप्यनुष्टुबेव स्यात् ॥ इत्यनुष्टुबधिकारः ३ बृहती जा
गतस्त्रयश्च गायत्राः एको जागतिः पादस्त्रयश्च गायत्राः तदा बृहती नाम छंदो भवति । पथ्या पूर्वश्चेति
तीयः । बृहतीत्यनुवर्तते । पूर्वः पादो जागतेयद्वितीयो भवति अन्ये गायत्रास्तदा असौ बृहती पथ्या
नाम छंदो भवति । न्यंकु सारिणी द्वितीयः । पूर्वश्चेदित्यनुवर्तते । पूर्वश्चैव जागतिः पादो द्वितीयो भवति
शेषाश्च गायत्राः न्यंकु सारिणी नाम्नी बृहती भवति । स्कंधोग्रीवी कौष्टुकेः । इयमेव न्यंकु सारिणी कौष्टुके
राचार्यस्य मेतेन स्कंधोग्रीवी नाम भवति । आचार्यग्रहणं पूजार्थं । उरो बृहतीयास्कस्य इयमेव न्यंकुसा
रिणी यास्कस्य चार्यमेतेन उरो बृहती नाम्नी भवति । उपरिष्ठाद्बृहतीत्येतत् । यदा जागतिः पादो भवति तदा
उपरिष्ठाद्बृहती नाम भवति पुरस्ताद्बृहती पुरः स एव जागतिः पादः पूर्वश्चैव भवति शेषाश्च गायत्रास्तदा
पुरस्ताद्बृहती नाम भवति । बृहती जागतिश्च यश्च गायत्रा इत्यनेनैव गमार्थमेतत् संज्ञाविशेषदर्शनार्थं पुन

रुच्यते क्वचिन्नवकाश्चत्वारः। क्वचिद्वेदेनवाक्षराश्चत्वारः। पादाद्विश्यंते सापिबृहत्वेव वैराजो गायत्रौ च य
त्रैवेराजोपादौ पूर्वोदशाक्षरो भवतः। ततो गायत्रौ च सापिबृहती त्रिभिर्जागते महारुहती त्रिभिर्जागतेः
पादैश्छंदो महारुहती नाम। सतो बृहती तां दिनः इयमेव महारुहती तां दिन आचार्यस्य मतेन सतो बृहती
नाम। इति बृहत्याधिकारः। पंक्तिर्जागतौ गायत्रौ च यदा द्वौ पादौ जागतौ भवतस्ततो गायत्रौ चतुर्दापं
क्तिर्नाम छंदः पूर्वोच्चेदयुजौ सतः पंक्तिः। पादपूर्वोद्दिष्टौ पादौ अयुजौ भवतः। प्रथमतः तृतीयौ जागता वि
त्यर्थः। द्वितीयचतुर्थौ च गायत्रौ तच्छंदः सतः पंक्तिर्नाम। विपरीतौ च यदा तावैव विपरीतौ भवतः त
दापि सतः पंक्तिरेव अयमर्थः। प्रथमतः तृतीयौ पादौ गायत्रौ द्वितीयचतुर्थौ च जागतौ प्रस्तारपंक्तिः पुरतः
यदा जागतौ पादौ पूर्वो भवतौ गायत्रौ च पुरतो द्वा प्रस्तारपंक्तिर्नाम पंक्तिर्जागतौ गायत्रौ चेत्यनेन गतार्थमि
दं संज्ञा विशेषार्थं पुनरुच्यते आस्तारपंक्तिः परः यदा जागतौ पादौ परतो भवतः गायत्रौ च पूर्वोत्तरा आ
स्तारपंक्तिर्नाम विष्टारपंक्तिरेतः। यदा जागतौ पादौ मध्ये भवतः आद्यंतयोश्च गायत्रौ तदा विष्टारपंक्ति
र्नाम संस्तारपंक्तिर्बृहतिः यदा तावैव जागतौ बृहतिर्भवतौ मध्ये च गायत्रौ संस्तारपंक्तिर्नाम छंदः। अ
क्षरपंक्तिः पंचकाश्चत्वारः। पंचाक्षरैश्चतुर्भिः पादैरक्षरपंक्तिर्नाम छंदः। ननु चत्वारिंशदक्षरा पंक्तिश्च

चिदेकपात्। क्वचिद्विपात्। क्वचिन्निपात्। क्वचिच्चतुष्पाद्भवति। गायत्री च त्रिपदेव। चतुर्भिरक्षरैः पादै
रनुष्टुबेव स्यात्॥ आद्यं चतुष्पाद्वर्तुभिः॥ ऋतुशब्देन लक्षणया षडक्षरः पादोभिधीयते तैः पादैश्च
तुष्पादं गायत्रं छंदो भवति। एवं चतुर्विंशतिप्रक्षराणि संपद्यंते॥ ॥ क्वचिन्निपाद्विभिः। क्वचिद्वेदे स
प्ताक्षरोपलक्षितैः पादैस्त्रिभिर्गायत्र्येव भवति। एवमेकविंशत्यक्षराणि जायंते॥ ॥ सापादनिचृत्
सैव गायत्री पादनिचृदिति संज्ञा लभते। प्रयोगेन कुरदृष्टाभ्युदयसंबंधज्ञापनार्थमियं संज्ञा। वेदस्या
नादित्वान्महत्वे पिचनदुष्यति॥ ॥ अष्टौ सप्तषट्चेति प्रतिष्ठा॥ अष्टाक्षरः प्रथमः पादः। द्वितीयः
सप्ताक्षरः। षडक्षरस्तृतीयः। तदा प्रतिष्ठानामगायत्री भवति। एषैव विपरीता वर्धमाना। षडक्षरः प्रथ
मः पादः सप्ताक्षरो द्वितीयः। अष्टाक्षरस्तृतीयः। एवं त्रिभिः पादैर्वर्धमाना गायत्री भवति। षट्स
प्तकयोर्मध्ये चतुर्धा दनिचृत्। प्रथमः षडक्षरः द्वितीयोष्टाक्षरस्तृतीयः सप्ताक्षरः एवं त्रिभिः
पादैर्गायत्री सा अतिपादनिचृत्। त्रिपादित्यनुवर्तनीयं॥ द्वौ नवकौ षट्कश्च नागी। द्वौ नवक्ष
रोपादौ षडक्षरस्तृतीयः। एवं त्रिभिः पादैर्नागी नाम गायत्री भवति। विपरीता वाराही इयमे

हला. भा.
९

ज्योतिः प्रथमेन । प्रथमेन त्रेष्टुमेन पादने शेषे श्रुगायने त्रेः पुरस्ताज्योतिर्नाम त्रिष्टुपमवति । पूर्वणैव गता
र्थत्वा द्विशेषसंज्ञाज्ञापनार्थमिदं । तथा जगतीत्यनुवर्तनीयं । तेनाद्येन जागतेन पादेन चतुर्भिर्गायत्रैः पु
रस्ताज्योतिर्नाम जगती भवति । मध्येज्योतिर्मध्यमेन यदा मध्यमस्त्रेष्टुभः पादो भवति उभयतश्च द्वौ
द्वौ गायत्रौ तदा मध्येज्योतिर्नाम त्रिष्टुपमवति । मध्येज्योतिरित्यलुक् समासः । तथा जगतीत्यनुवर्तनीयं ।
तेन मध्यमेन जागतेन उभयतश्च द्वौ द्वौ गायत्रौ तदा मध्येज्योतिर्नाम जगती भवति । उपरिष्टाज्योतिरित्येन ।
यदा त्रौचै रौ गायत्राः पादा भवति । अन्ते च त्रेष्टुमस्तदोपरिष्टाज्योतिर्नाम त्रिष्टुपमवति । तथा जगतीत्यनुवर्तनीयं ।
तेन जागतेन शेषे श्रुत्तुर्भिर्गुपरिष्टाज्योतिर्नाम जगती भवति । एकस्मिन्पञ्चके छंदः शंकुमती । यदेकः पञ्चा
क्षरः पादो भवति त्रयश्च पञ्चदशराः । तदा शंकुमती नाम गायत्री भवति । छंदो ग्रहणे प्रकृते पुनश्छंदो ग्रहणं छंदो मा
त्रं प्रतिपत्त्यर्थं । तेन सर्वेषु छंदस्स पञ्चाक्षरे क पादलक्षिता शंकुमती नाम भवति । इतरथा हि अंतरमेव संप्रत्ययः
स्यात् षट्ककुमती । एकस्मिन् षट्क्षरे पादेऽन्येषु यथा लक्षणमुपात्तेषु छंदो मात्रं ककुमती नाम भवति । त्रि
पादणिष्टमध्यापि पीलिकमध्या ॥ यदा द्यंतौ पादौ वङ्क्षरौ मध्यमेत्यंतराक्षराक्षरस्तदा अणिष्ठमध्या
सती पिपीलिकमध्या नाम भवति । आद्यंतौ पक्षौ अष्टाक्षरौ मध्यमस्य क्षर एव त्रि पादायत्री पिपीलि

कमध्या नाम भवति । एवं चतुरक्षरे पञ्चाक्षरे पिमध्यमे पादे पिपीलिकमध्या सिध्यति । यत्किंचिन्निपाच्छंदो
लघुमध्यमं पादे तत्सर्वं पिपीलिकमध्यमुच्यते । विपरीताय वमध्या आद्यंतौ लघुक्षरौ मध्यमश्च वङ्क्षरः
सा गायत्रीय वमध्या नाम भवति । एवमुच्चिगादिषु योज्यं । उनाधिकेनैकेन निचञ्जुरिजौ चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्री एकेनाक्षरेण न्यूनं सानिचदिति विशेषसंज्ञा लभते । एकेनाधिकेन भुरिगिति एवमुच्चिगादि
अपि द्रष्टव्यं द्वाभ्यां विराट् स्वरजौ । न्यूनाधिकग्रहणमनुवर्तते । द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूनाधिकाभ्यां गा
यत्री यथाक्रमं विराट्संज्ञा भवति । आदितः सन्दिग्धे यदा षड्विंशत्यक्षरा छंदो भवति तदा किं प्रतिपत्त
यं किं गायत्रीस्वराट् । उतो हि विराडिति संज्ञा भवति एव सन्दिग्धे सति छंदसि आदिभूता त्यादात् निर्ण
यः कर्तव्यः । यदि प्रथमः पादो गायत्रस्तदा गात्रे वासौ अपो हि हस्तदो हि गिति । एवं सर्वत्र देवतादि
तश्च इदमपरं निर्णयनिमित्तमुच्यते । सन्दिग्धे छंदसि देवतादेश्च निर्णयः कर्तव्यः । आदिग्रहणं स्वरादि
परिग्रहार्थं । कस्य छंदसः का देवताय या निर्णयः कर्तव्य इत्यपेक्षायामिदमुच्यते । अग्निः सविता सोमो बृ
हस्पतिर्मित्रावरुणा विद्मो विश्वे देवताः । गायत्र्यादीनां जगती पर्वता नायथाक्रममन्यादयो देवता वै
दितव्याः । तत्र सन्दिग्धे छंदसि यदाग्नेयं तदा गायत्री यदा सावित्रं तदा सिक्री एवं सर्वत्र । वेदिकेष्वेव

गोरोचनवर्णीः कृतिप्रकृत्याकृत्यादयः ॥५॥ अतिपूर्वकाणि अतिजगत्यादीनि रयामातिभवेति

हला० भा०
१०

छंदस्कानि च चुरिजो । तथा विराट् स्वराजो दृश्यते । नलोकि केषु । अतो लोकि केषु संदेहाभावान्निर्णयानि मित्रं च
तादेव तादयानेव्यते । स्वराः षड्वादयः । षड्भ्यः षड्भ्यः गंधारमध्यमपंचमध्वेवतनिषादाः । स्वराः गायत्र्यादिषु
क्रमेण दृष्टव्याः ॥ सितसारंगं पिशांगकं नीललोहितगौरवर्णः । गायत्र्यादिषु क्रमेण वर्णनिर्णयनिमित्तं
तमधीयते । आग्निवेश्यकाश्यकाश्यपगोतमांगिरसभार्गवकोशिकवासिष्ठानि गोत्राणि । गायत्र्यादीनि
क्रमेणैतानि गोत्राणि भवन्तीति वाक्यशेषाः । रोचनामाः कृतयः । श्यामान्यतिछंदोसि । इत्येवधीतयेऽतिछंद
साः । तन्नोपपद्यते । कृतीनां अतिछंदसां च निच चुरिजो विराट् स्वराजोश्च प्रदेशाभावात्कश्चिन्नात्र संशयः
यस्य निर्णयनिमित्तं वर्णविन्यासः क्रियते । तदपि क्रयिदेवतो स्वरवर्णानां ज्ञानान्निःश्रेयसमिच्छंति छंदो
साः इति हलायुधकृतौ छंदो वृत्तौ तृतीयोऽध्यायः । शतुः शतमुक्ततिः चतुरधिकशतं चतुः शतं
मध्यमपदलोपी समासः । अथवा चत्वारिंशत् शतं चतुः शतं । द्वंद्वसमासः । कर्मधारयपक्षस्तन्यते ।
तत्र चतुः शतानीति प्रामेति यत्र चतुः शतमक्षराणां संख्या भवति तत्तुल्यं कृतिनाम छंदः । चतुरश्रुतस्य
जेडुक्ततेः । चतुः शताक्षराश्छंदसः क्रमेण चतुरश्रुतुरः संख्या विशेषास्त्यजेत । एतदुक्तं भवति । उक्तं ते
शरभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरेभ्य नानि छंदोसि अन्यानि स्थापयेत् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरं यावत् तान्य

अनुकानां कामतो वर्णी
इति । अनुकानां छंदसां
यथा कामवर्णी भवति ।

१०

दः तत्कथं पंचकोशत्वारिंशत्कथ्यते । तत्रोत्तरं सूत्रं । द्वाविध्यत्पशदित्यस्मात्सिंहावलोकनन्यायेनाल्पग्रहणमनु
कथ्यते । तेन पंचकोशत्वं विशेषात् प्रतिपादितं भवति । द्वाविध्यत्पशः पंचग्रहणमनुवर्तते । पंचाक्षराभ्यामल्प
शः पंक्तिर्नाम छंदो भवति । क्वचिदेव न सर्वत्र । पदपंक्तिः पंच । पंचाक्षर इत्यनुवर्तते । यदा पंचाक्षराः पंचपादा
भवन्ति तदा पदपंक्तिर्नाम छंदः । चतुष्कषट्कोत्रयश्च । चकारः पंचका इत्यनुकर्षणार्थः । यदा प्रथमश्चतुरक्ष
रः पादो द्वितीयः षडक्षरस्ततश्चतुर्थः पंचाक्षरास्तदा पंचपादपंक्तिरेव पथ्यापैभिर्गायत्रैः पंचभिरष्टाक्षरैः
पादैः पंथ्यानामपंक्तिर्भवति । इति पंक्त्याधिकारः । जगतीषड्विः । गायत्रेः षड्विः पादैर्जगती नाम छंदो
भवति । त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् । प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव संबधः प्राग्जगतीषड्विरिति निर्देशात् । तेनाधिकृतं
त्रिष्टुक्तं गत्यो भवतः प्रत्यर्थं । अत्र शो न क का त्या य नाभ्यः प्रकारांतरेण व्याख्यातत्वात् पंचस्त्र्या उदा
हरणान्यन्वेषणीयानि एकेन त्रिष्टुभोतिष्मती । एकेनेति त्रिष्टुभः प्रस्तुतत्वात् प्रत्यासत्तेश्च तस्या एव संबधः
धः । एकेन त्रिष्टुभेन पादेनाधिकाराच्चतुर्भिर्गायत्रैः पंचपादत्रिष्टुभोतिष्मती नाम । त्रिष्टुभेन सह पंचभि
र्गायत्रैरित्येकैश्चत्वार एव गायत्र्याः पादालभ्यन्ते । यथोपाध्यायेन सह पंचशिष्या इत्येकै उपाध्यायपंच
माः प्रतीयन्ते । तथा जगती । एकेन जागतेन चतुर्भिर्गायत्रैः पंचयाज्ञगती ज्योतिष्मती नाम ॥ पुरस्ता

३

दीनासुत्कृतिपर्यंतानां वैदिकलं लोकि कलं च । अत्र वैदिकलं दंष्ट्रां प्रस्तावे प्रसंगात् वेदवदनादिषु निपारं पर्याय
 तं स्मृतिपुराणेतिहासादिषु दृश्यमानमर्थोदितं कलं पर्यंतं लोकि कलं दोजातं मधिक्रियते । तन्मूलकलात्काच्य
 स्य । काच्यं च कीर्तिचपत्वादानंदहेतुत्वाच्च पुरुषार्थः । आत्रैष्टमाच्च यदार्थः । आडः । विविधो । त्रिष्टुबेवत्रैष्टु
 मं । स्वा । येतद्विहितः । अयमर्थः । गायत्र्यादि त्रिष्टुपपर्यंतं यदार्थं कलं दोजातं वैदिके व्याख्यातं । लोकि केचतत्त
 येवदृष्ट्यं । किंतदार्थः । चतुर्विंशत्यक्षरागायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरोष्टिक । द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप् । षड्विंश
 दक्षरा बृहती । चत्वारिंशदक्षरा पंक्तिः । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् । चकारः समुच्चये । पादश्चतुर्भागः । च
 तुर्भागश्चतुर्विंशत्यक्षरायागायत्र्याश्चतुर्था भागः । पादसंज्ञा लभते । गायत्र्याः षडक्षरः । पादः । एवमुल्लिङ्गादि
 ष्वपि दृष्ट्यं । समवृत्तविधेयमेतत् । यथावृत्तसमाप्तिर्वा । यस्य वृत्तस्य यादृशेः पादेः न्यूनासरे वा समाप्ति रधिकाक्षरे
 दृश्यते तस्य तादृशा एव पादाग्रहीतव्याः । वाशब्दो व्यवस्थितविभाषा । उक्ततादिषु विषमवृत्तेषु चतुर्भागादि या
 क्रमेणाविषादव्यवस्थादर्शनात् । अदोतावृत्तलं दोमात्रलं दस्तुतः परं ॥ तृतीयमक्षरं कलं दंष्ट्रां दंष्ट्रां धातुलं
 कं । आर्यादि उक्तीति पर्यंतं गणलं दः । वेतालीयादिचुलिका पर्यंतं मात्रालं दः । सान्यादि उक्तीति पर्यंतं मक्षरलं
 दः । तत्रादोतावृत्तार्यालक्षणं सिध्यर्थं गणसंज्ञां करोति । लः समुद्रागणः ॥ ल इत्येकमात्रिका स्यात्क्षरस्य

रधिकाक्षरे

या

११

हणं । समुद्रा इति चतुः संख्योपलक्षणार्थः । चतुर्णालकाराणां गण इत्येषा संज्ञा विधीयते । गौगंतं मध्यादिर्लक्ष्यं ।
 अनेन गणस्य विन्यासमेतदंशयति । सहिगणः कदा चिदुक्तं येन भवति । कदाचिदंते नै केन गुणा । कदा
 चिन्मध्यमेन । कदाचिदाद्येन । कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः । षष्ठस्य भेदस्याभावात् । विस्मयार्थमिदं सूत्रं ।
 अंतमध्यादिरिति प्रथमं द्वंद्वसमासं कलापश्चादङ्कारेण बहुव्रीहिः । इदं त्परोयः श्रूयते लभते सोऽत्रत्येक
 मिसंबंधं । द्वौ गकारौ चत्वारो लघवो भवन्ति । स एको गणः । गकारः अंते यस्य स गंतो द्वितीयो गणः । गकारो
 मध्ये यस्य स गममध्यस्तृतीयो गणः । गकार आदौ यस्य स गादिश्चतुर्थो गणः । नलकारो मीलितौ चत्वारो ल
 घवो भवन्ति स पंचमो गणः । एवं गणेषु सिधेः पुद्गलानि मार्यालक्षणं करोति । स्वरा अर्धं चार्थार्धं । गणग्रहणं
 मनुवर्तते । स्वरा इति सप्तानां संज्ञा । यत्र प्रस्तारेण गणाः समभिवर्ति । अर्धं च गणस्य । तदार्थार्धं निष्यद्यते ।
 द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । समप्रविभागेऽर्थशब्दः । यद्येवमर्थशब्दः स्यात् अर्धं न पुंसकमित्यनेनैकदे
 शिसमाससति पूर्वनिपातः प्राप्नोति । यथार्धात्कं मर्धफलं मर्धरवारीति । नैष दोषः । सत्यपि समप्रविभा
 गस्याप्यर्धशब्दस्यैकत्वे संबन्धमात्रस्यात्र विवक्षितत्वात् । समप्रविभागस्याप्यर्धशब्दस्यैकदेशिकसमास
 व्यभिचारदर्शनात् । यथाद्रुमार्धेन गौं क्रीणाति । पणार्धं क्रीतं तावूल चर्वणा ऊर्वता ननाः । अनभ्यासा

कुलत्वात्तायां येते वारयात्रिकाः ॥ तथा समप्रतिभागत्वेऽपि अर्धशब्दस्येकदेशिसमासदर्शनाच्च । अर्धे च
द्वंद्वधन्मूर्ध्नि पातुवः पार्वतीपतिः । कालकूटविषदंतुं संगृहीतमिवामृतं । तथा च तुल्यार्थतुल्यसामर्थ्ये
समसंज्ञं व्यवसायिनं । अधराज्यहरं भृत्यं यो न हन्यात्स हन्यते अत्रार्धस्य लक्षणं कुर्वण एवं ज्ञापयत्याचा
र्थो यदा र्यायामवांतरपादव्यवस्थानास्ति तेन द्वीपादस्मादित्यादौ गणत्रयस्यांते गुरुत्वं न स्यात् । द्वीपादन्यस्मा
दपि मध्यादपि जलनिधौ दिशोऽप्यंतात् । आनीयश्च दिति घटति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः । अत्रायु
जुं अत्रार्थाच्छंदसि अयुगाणः प्रथमस्तृतीयः पंचमः सममश्च न जगणः मध्ये गुरुर्न कर्तव्यः ।
शेषास्तु कामतो भवन्ति । षष्ठोऽत्र आर्याच्छंदसि षष्ठोगणो मध्यगुरुरेव भवति अत्रोदाहरणं साजगति
जगत्या र्यादेवी मुत्पतिस्तु रतिरुचिरा । यादृश्यते वरतले कंसवधोत्पातविच्छदिति । न्लोवा षष्ठस्त्यनुव
र्तते । आर्यायाः षष्ठोगणः सर्वलघुर्वा भवति । तत्रोदाहरणं त्रपांतरेण देवीतामेव स्तौमि सपदिमिषम
हिषः । पादस्पर्शस्तरुवादि वमीलितनयनोऽभवद्यस्याः न्लोचेत्पदं द्वितीयादि । षष्ठोगणः सर्वलघुश्चेद्
वतितदा द्वितीयादक्षरादारभ्य पदं प्रवर्तते पूर्वमेवोदाहरणं । सप्तमः प्रथमादि षष्ठोगणे मध्यगुरोस्

असंख्याप्रेषः कृतिः । तानि उत्कृतेरनंतराणि छंदसां । अभिसमं विआडः प्रउत्थितेभ्यः पराणि कृति संज्ञानि
भवन्ति । तत्र शताक्षरं छंदोऽपि कृतिः । षण्णवत्यक्षरं संकृतिः । द्वानवत्यक्षरं विकृतिः । अष्टाशीत्यक्षरमा
कृतिः । चतुरशीत्यक्षरं प्रकृतिः प्रकृत्या च । उच्यते सर्गविवर्जितः शुद्धः कृतिशब्दः प्रकृत्या स्वरूपेणैवावतिष्ठ
ते । तिनैतदुक्तं भवति । अशीत्यक्षरः छंदः कृतिर्नाम धृत्यष्टिशक्करी जगत्याः । कृतेरधस्तादृतिः । अष्टिः
शक्करी । जगती । इत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थानीयाः । एथक् एथक् पूर्वत एतान्येवैवा । एषा धृत्यादीनां
पूर्वतः एथक् एथक् एतान्येव शब्दरूपाणि विन्यसेत् । एथक् एथक् ग्रहणं प्रत्येकं पूर्वत्वज्ञापनार्थं । अन्य
था हि समुदायपूर्वत्वमेवास्यात् । तेनायमर्थः । धृतिशब्दात्पूर्वं धृतिशब्दः । अष्टिशब्दात्पूर्वं अष्टिशब्दः । श
क्करी शत्पूर्वं शक्करी शब्दः । जगती शब्दात्पूर्वं जगती शब्दः । द्वितीयं द्वितीयमतिः । अत्र द्वितीयं द्वितीयं श
ब्दरूपमतिशब्दात्परः प्रबोक्तव्यं । एवं सत्कृतेरेषां छंदसां एताः संज्ञाः क्रमेण भवन्ति । तत्र षट् सप्तत्यक्षरमति
धृतिः । द्वा सप्तत्यक्षरधृतिः । अष्टषष्ट्यक्षरमत्यष्टिः । चतुषष्ट्यक्षरमष्टिः । षष्ट्यक्षरमतिशक्करी । षट् पंचाशदक्ष
रशक्करी । द्वा पंचाशदक्षरमतिजगती । अष्टाचत्वारिंशदक्षरं जगती ॥ अथ लौकिकं ॥ अधिकारो यमाशास्त्र
परिसमाप्तेः ॥ पूर्वेषां छंदसां वैदिकत्वमेव । इतः प्रभृत्यार्यादीनां चूलिकापर्यंतानां लौकिकत्वमेव । सामान्या

त्यविपुला। चित्तंहरंतिहरिणीदीर्घदृशः। कामिनांकलालोपः। नीविविमोचनव्याजे कथितजघनालघनविपुलाः।
उभयविपुला। यास्त्रीकुचकलशानितंवेमंडलेजायतेमहाविपुला। गंभीरनाभिरतिदीर्घलोचनाभवतिसाधुभगा।
अत्रोच्यते पथ्याविपुलायास्पृष्टस्तेनेवपथ्यात्वंनष्टंभवति। उभयाश्रयत्वात्पथ्यालक्षणस्यविपुलायास्त
त्रांशेनापि प्रवेशोदुर्लभः। ततश्चपथ्यालक्षणेकांशेकल्पेपितदन्यमात्रविषयत्वादिपुलाभवेत्येव। पथ्या
चपलयोश्चविरोधाभावात्बाध्यबाधकभावोनास्ति। तत्रायंसंग्रहः। एकैवभवतिपथ्यातिस्त्रेविपुला
स्ततश्चतस्रस्ताः। चपलाभेदेस्त्रिभिरपि भिन्नाः इति शोडशार्थास्त्यः। गीतिचतुष्टयमित्येकं शोडशप्र
कारं स्यात्। साकल्पिनार्याणां अशीतिरेवंविकल्पाः स्युः। तेषामनूक्तादाहरणान्युत्थानि चपलाद्वितीय
चतुर्थेगमध्वजे। अधिकाराय। द्वितीयचतुर्थगणो मध्यगुरुभवतः प्रथमश्चांतेगुरुर्द्विगुरुवात्तृतीये
द्विगुरुः पंचमश्चादिगुरुः द्विगुरुर्वा। शेषं यथाप्रज्ञा। एवंगकारयोर्मध्येद्वितीयचतुर्थेजकारोभवतः सा
आर्याचपलानाम। उदाहरणमग्रतः। पूर्वमुखपूर्वा पूर्वर्ध्वचपलालक्षणं चेद्भवति तदा असौमुख
चपलार्या। पथ्यापूर्वमुखचपलोदाहरणं अतिदारुणाद्विजिह्वा परस्यममानुसारिणीकुटिला। ह
रात्परिहरणी र्या नारीनागीवमुखचपला। आदिविपुलापूर्वमुखचपलोदाहरणं। यस्याविलोचनेपि

गलेभुवौसंगतेमुखं दीर्घं। विपुलान्नताश्वदंताः कांतासोभवतिमुखं चपला। अंतविपुला पूर्वमुखचपलोदा
हरणं। विपुलाभिजातवशोद्भवापिभूपातिरेकरम्यापि। तिः सार्धंतेगुहादलुभापियदिभवतिमुखचपला। ज
घनपूर्वतरत्र द्वितीयेअर्धेचपलालक्षणं चेद्भवति सा आर्याजघनचपलानाम तत्रपथ्यापूर्वजघनचप
लोदाहरणं। यस्यादस्यकनिष्ठानस्पृष्टातिमहीमनामिकावापि। सासर्वधूर्तैर्भोग्यांसेवदवश्यंजघनच
पला। अंतविपुला। पूर्वजघनचपलोदाहरणं यस्याः पादांगुष्ठं। व्यतीत्ययातिप्रदेशिनीदीर्घा। विपुलेकुले
प्रसूतापिसाध्रवंजघनचपलास्यात्तुभयविपुलापूर्वकंजघनचपलोदाहरणं। मकरध्वजसमनिह
श्यतेस्फुटंतिलकलांछनंस्याः। विपुलान्ववायजातापिजायतेजघनचपलापि उभयोर्महाचपला य
स्याउभयोरर्धयोश्चपलालक्षणंभवतिसा आर्यामहाचपलानाम तत्रपथ्यापूर्वकंमहाचपलोदाहरणं। हृद
यंहरंतिनार्योमुनेरपिभूकराक्षविक्षेपः। दोर्मूलनाभिमिदेशानिदर्शयंत्योमहाचपलाः। विपुलापूर्वकंम
हाचपलोदाहरणं चिबुकैकपालदेशेपिकादृश्यतेस्मितेयस्याः। विपुलान्वयप्रसूतापिजायतेसामहा
चपला। आद्यर्धसामागितिः आद्येनसममर्धयस्याः साअद्यर्धसमा। मध्यलोपीसमासः। एत
दुक्तंभवति। द्वितीयेप्यर्धेष्वेगणोजकारो लोवाकर्तव्यः। तत्रपथ्यागीत्कदाहरणं। मधुरंवीणारणि

तं पंचमसुखमगच्छको किलाह्वयः । गीतिः चो रवधूनामधुनाकुसुमायुधं प्रबोधयति । आदिविपुलागीत्या
दाहरणं इयमपराविपुलागीतिरुच्यते सर्वलोकहितहेतोः यदनिष्टमात्मनस्तत्पदेषु भवतापि माकचिकि
रि पथ्यामहाचपलागीत्यादाहरणं । कामंचकासिगीतिर्गंगासाधुपानचपलानां सरतंचमुक्तल
ज्जनिर्गलालपमणितरमणीयमहाविपुलामहाचपलागीत्यादाहरणं पंचेषु बहुभः पंचमध्वनिस्तत्रम
वतिविपुलः । चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गीतिः । अंत्येनोपगीतिः । समेत्यनुवर्तते । अंत्येन
धेनसमासाद्यमध्वयस्याः सा आर्या उपगीतिर्नाम । तत्रोपगीत्यादाहरणं । गांधर्वमकरध्वजंदेवस्यास्त्रं जग
द्विजये । इति समवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्त्यज्यते देशः । महाविपुलोपगीत्यादाहरणं । विपुलोपगीतिस्त
कारमुखरिते अमरमानानां । रेवातपोवने वस्तुमस्तु सतसतं हिमे प्रीतिः । पथ्यामहाचपलापलागीत्यादा
हरणं विषयाभिप्रायलापः । करोति चित्तं सदाचपलं । वैराग्यमावनानांतथोपगीत्याभावे त्वस्थं । महा
विपुलामहाचपलापलागीत्यादाहरणं । विपुलोपगीतिस्त्यज्यतामिदं स्थानकं भिक्षोः । विषयाभिलाषदेष
णवध्यते चंचलं चेतः उक्रमेणोद्गीतिः । पूर्वोक्ता क्रमाद्विपरीतक्रमउक्रमः । अथमर्थः । आद्यमंत्यमव
त्यर्थमंत्यमादौ साउद्गीतिर्नामार्था । तत्र पथ्योद्गीत्यादाहरणं । व्याधइवोद्गीतिरनेः प्रथमं तावन्मनोहारस

र्वलघोवाजाते सप्तमोगणः सर्वलघुश्चेद्भवति तदा प्रथमाक्षरादारभ्य पदं प्रवर्तते तत्रोदाहरणं । ब्रह्मसंकुलीनः प्रली
नसामंतचक्रनुतचरणः सकलसकलैकपुंजश्रीमान्मुंजश्चिरं जयति । जयति भुवनेकवीरः सीरायुधतुलितविपु
लबलविभवः । अनवरनविन्नवितरणनिर्जितचंपाधियो मुंजः अंत्ये पंचमः अंत्ये भवमंत्यं । दिगादित्वाद्यत्
अंत्ये द्वितीये धे पंचमश्चेद्गणः सर्वलघुर्भवति तदा प्रथमादिपदं प्रवर्तते । तत्रोदाहरणं । सजयति वाक्यतिराजः
कलार्थि मनारथैककैत्यतरुः । प्रत्यर्थिभूतपार्थिवलक्ष्मीदठहरणदुर्ललितः । षष्ठश्चत्वारः अंत्यइत्यनुवर्तते । अं
त्ये द्वितीये धे मध्यमगुरोः सर्वलघोवापष्टे गणे प्राप्ते तदवाटो लकारो विधीयते । षष्ठोगण एका मात्रो भवतीत्यर्थः ।
एवं च तादृशैः लेखैः २७ मात्रा भवतीत्यर्थः फलितः । पूर्वमेवेदाहरणं । त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च चकारो
त्यइत्यनुकर्षणार्थः । यस्या आर्याया अंत्ये धे आद्ये च त्रिषु गणेषु पादः समाप्यते सा आर्या पथ्यानामभवति ।
तद्यथा । पथ्याशीत्यायामी स्त्रीषु जितात्मानरोनरो गीत्यात् । यदि मनसा वचसा वा हृदयति नित्यं न भूतेभ्यः ।
पादग्रहणं यत्कपलक्षणार्थं । विपुलान्या यस्या आर्याया अंत्ये आद्ये वा न भयोर्वा त्रिषु गणेषु पादो न विश्राम्य
ति सा आर्या विपुलानाम् । सा चाद्यंतो भयपूर्वकत्वा त्रिधा भवति सामान्येन विधानं मेतत् । तत्रादिविपु
लास्तिग्धछायालावण्या लेपिनी किंचिदवनतघ्राणा । मुखविपुलासौ भाग्यं लभस्तीत्याह मांडव्यः । अं

लीयं द्विः स्वरा अयुक्पादेयुग्वसंवेतैर्लाः । लङ्ग्यनुवर्तते । अयमर्थः । यत्रायुक्पादे प्रथमे तृतीये च द्विस्वराश्च
तुर्दशलकारा भवन्ति । युक्पादे द्वितीये चतुर्थे च द्विर्वसवः षोडशलकारास्तद्देतालीयं नाम छंदः । तेषां लोमधे
द्वयोरपि पदयोरितरेफलकारगकाराः कर्तव्याः । आद्ये पादेषु षट् लकाराः पञ्चदश विध्यन्ते द्वितीये चाष्टौ
एवं वेतालीयार्थं सिध्यति । द्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । अत्रोदाहरणं । क्लृप्ता शरीरसंचया व्यक्ती
भूतशिरास्थिपंजराः । केशैः पुरुषेस्तधारयो वेतालीयतनुं वितन्वते । अपिच । तवतन्विकटाक्षवीक्षितैः
प्रवरद्भिः श्रवणं तगोचरैः । विशिखैरिव तीक्ष्णकोटिभिः प्रहृतं प्राणितिड्करं नरः । अपिच । शवशो
णितपंजरादितं पुरुषां त्रयथितोर्ध्वमूर्धजं । वपुरातपवह्निदीपितं वेतालीयमिदं विलोकयतां । वेताली
यमिति वेतालशब्दात्कृशाश्वादेराकृतिगणत्वात्कृष्णप्रत्ययश्चातुर्थिकः । अत्र पादग्रहणमिदं तापयति ।
आर्यायां पादश्चतुर्भाग इति व्यवस्थानास्ति नास्ति । गोपछंदसकं । तस्मिन्नेव वेतालीये छंदस्य ते गकारश्च
दधिको भवति तदोपछंदसकं नाम छंदः । तत्रोदाहरणं । वाक्येर्मधुरैः प्रतापैर्पुर्वयः पञ्चदशिसंदधाति
मित्रं । तडुष्टमिति विशिष्टगोष्ठाभौ पछंदसिकं वदति बाह्यं । अपिच । परममनिरीक्षणानुरक्तं स्वयम

तन्ति गुरुचितवृत्तिः । अनवस्थितमर्थलुब्धमारादौ पछंदसकं जहो हि मित्रं । उपछंदः । शब्दादरीहणादिपाठाच्च
तुर्थिको वुञ्प्रत्ययः । आपातलिकाभोग्गोरिफकोल्लरगकाराणां अपवादः । द्विः स्वरा अयुक्पादेयुग्व
संवेतैर्लाः । लङ्ग्यनुवर्तते । पूर्वलक्षणयोगांतेभकारगकारौ च भवन्तस्तद्देतालीयमापातलिकानामूलभूतं
तत्रोदाहरणं । पिंगलकेशी कपिलाक्षी वाचाटविक्रुटो नतदंती । आपातलिका पुनरेषान् पतिकुलेपिन
माग्यमुपेति । आपातलिका अस्थिरेत्यर्थः । शेषे परेण युद्धं साकं । अत्र वेतालिकायाधिकारयेषालकारा
णानियमउक्तेस्तद्व्यतिरिक्तो यालकारवर्गः संशेषस्तस्मिन्नियमः क्रियते ॥ युगलकारः परेण साकं न मि
श्रीभावे व्यनुजातः । अत्रोदाहरणं ॥ पूर्वकं । षट् मिश्रायुजि । अत्र द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः षट् लका
राः आभिप्रायः न कर्तव्याः । एथकु एथकु न प्रप्रेक्तव्या इत्यर्थः । प्रथमतृतीययोश्च पादयोः स्वरुचिः । त
त्रोदा० वेतालीयेतावत् । समरशिरसि सह्यते द्विषं । नवनिशितायुधचरिण्यतः । कुवलयदलदीर्घचक्ष
आप्रमदानां न कटाक्षवीक्षितं । औपछंदसकोदा० परयुवतिषु पुत्रभावमादौ कृत्वा प्रार्थयसे पुनः पति
त्वं । इदमपरमिहोच्यते विशेषादौ पछंदसिकं वलस्य वृत्तं । आपातलिकोदाह० । अभिरमयति किं नरक
ठीहंसगतिश्रवणायतनेत्रा । विसृजि शलयकोमलगान्त्रीयुवतिरियं हृदयतरुणानां पंचमनपूर्वः

साकंप्राच्यवृत्तिः इदानीं विशेषलक्षणमाह । शेषे परेण युद्ध-साकमित्यत्र पंचमचतुर्थयोरेकीभावो निविध्यः
सोनेन विधीयते । युजीत्यनुवर्तते । यदा युक् पादे पंचमेन लकारेण पूर्वः संगच्छते तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वेताली
यं भवति । शेषं यथा प्राप्तं । तत्रोदा० विपुलार्थे सवाचकाक्षराः कस्य नाम न हरति मानसं । रसभावविशे
षपेशलाः प्राच्यवृत्तिकविकाच्यसंपदः । अयुक् तृतीयेनोदीच्यवृत्तिः । पूर्वः साकमित्यनुवर्तते । अयुक्
पादे तृतीयेन लकारेण यदि पूर्वः संगच्छते तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वेतालीयं । शेषं यथा प्राप्तमेव । अत्रोदा
हरणं अवाचकमन्त्रांशं ताक्षरं श्रुतिदुष्टं यतिकष्टमक्रमं । प्रसादरहितं च नेष्यते कविभिः काव्यसुदीच्यवृ
त्तिभिः । आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकं । आभ्यां युगपत्प्रवृत्तकं । आभ्यां पूर्वोक्तलक्षणाभ्यां युगपत्प्रवृत्तकं नाम
वेतालीयं । युक् पादे न पंचमेन पूर्वः संयुज्यते । अयुक् पादे तृतीयेनेत्यर्थः । तत्रोदा० । इदं भरतवंशभूषु
सांश्चर्यतां श्रुतिमनोरत्नायनं । पवित्रमधिकं शुभोदयं व्यासवक्त्रकथितं प्रवृत्तकं । अयुक् चारुहासिनी
यस्य सर्वपादा अयुगलक्षणयुक्तास्तद्देतालीयं चारुहासिनीनाम । किंतु लक्षणं चतुर्दशमात्रं तृतीयेन
पूर्वस्य योगः । मनाक् प्रसृतं तदीधितिः स्मरालुसितगुडमडला । कटाक्षललितेन कामिनां मनोहरति च
रुहासिनी । युगपरांतिका । युगलक्षणयुक्ते श्वतुर्भिः पादे परांतिकानां मवेतालीयं । किंतु कर्गलक्षणं
षोडशमात्रं । पंचमेन पूर्वस्य योगः । षण्णां मिश्रणां प्रयोगः प्रतिषेधः । तत्रोदा० स्मितविलाससरसो

दुर्नेयकरविश्राम्यसिपञ्चात्राणेषु विप्रियैः शल्यैः । महाविपुलोद्दीत्यदाहरणं । एषा तवायशोद्दीतिरत्र विपुलाप
रिभ्रमति । तद्वत्त्रभापियुक्तीतिरखिलदिन्यालपार्धमुपयाति । यथामहान्चपलोद्दीत्यदाहरणं । उद्दीतिरत्र नि
त्यं प्रवर्तते कामचपलानां । तस्मान्मुनेर्विचित्रदेशमेन संभेतमेताभिः । महाविपुलामहान्चपलोद्दीत्यदाहरणं ।
विपुलापयोधरश्रेणिमंडले चक्षुषोश्चपला । उद्दीतिशालिनी कामिनी च सावर्णिनां मनोहरति । अर्धवस्त्रगण
श्वतुर्भात्रेभ्यस्तुत्यर्थः । विशेषाभावाद् द्वितीयमप्यर्धं तादृशमात्रमेव । अत्राविषष्टागणो द्विविकल्प
एव । नलकारः । अर्ध इति वर्तमाने पुनरर्धग्रहणं द्वयहणं च । इयमपि पथ्यादिलक्षणपूर्विका आर्यागीतिः ।
पथ्यार्यागीत्का० अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमीश्वरब्रह्मपरं । आत्मानं भावयतो भवमुक्तिः स्यादिति
यमार्यागीतिः । महाविपुलार्यागीत्यदाहरणं । विषयाभिलाषमृगतृष्टिकाध्रुवहरतिहरिणा भिवद्धत हृदयं ।
विपुलत्वं मोक्षसुखकाक्षिभिस्तुष्टं तस्य स्यते विषयसुखमत्युत्तरं । मुक्तासमस्तसंगतपोवनान्याश्च
यतिहेनात्मविदः । महाविपुलामहान्चपलार्यागीत्यदाहरणं । चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हत
हतविषयगणः । एकांतशालिनां योगिनामते भवति परमसुखसंप्राप्तिः ॥ इत्यार्याधिकारः । वेता

सहनाशीभिः। मुह्यति मुनिः पविष्यया संगे चित्रा भवति। ह मनसो वृत्तिः। न व म इत्यनुवर्तमाने पुनर्न व म य ह ण मु प चि
त्रा प्रतिप्रसवार्थः। परयुक्तेनोपचित्रा। परयुक्तेनोपचित्रा। परयुक्तेन दशमेन सहैकभूतेन न व मे नोपचित्रा नाम
भवति। पूर्वलघुनियमेन लक्षणं प्रोक्तं। इदं तु गुरुनियमेनोच्यते। तत्रोदा०। यच्चित्तं गुरुसक्तमुदाहरं विद्याभ्या
समहाव्यसनेन च। एध्वी तस्य गुणैरुपचित्रा चंद्रमरीचिनिर्मेषवतीयं। एभिः पादाकुलकं। एषां पंचानामध्ये
यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादे मात्रा समकं पादाकुलकं नाम। अत्र मात्रा समकविश्लोकवानवासिकोपि त्राणां
पादे रुदाहरणं। अलिवाचालितविकसितचूते कलिमदनसमागमे हते। मूलाकांतां परिहृतसार्थः पादाकु
लकं धावति पांथः। तथा विश्लोकोपचित्रा मात्रा समकोपचित्राणां पादेः कुलकं। तत्रोदाहरणं। पुंस्कोकि कुल
कतपंचमगीतेदक्षिणपवनप्रेरितशोते। मधुसमये स्मिन्कृतविश्लोकः पादाकुलकं नृत्पतिलोकः। मात्रा
समकस्यैकेन पादेन द्वाभ्यामुपचित्रायाः विश्लोकस्यैकेन पादाकुलकं। तत्रोदाहरणं। चित्तभ्राम्यत्यनव
स्थानं पादकुलकं श्लोकसमानं। कायः स्थायति शायति शक्तिस्तदपि नममपरलोके भक्तिः। यथा पादाकुलकं
नाम्नः श्लोकस्य पादेषु अस्थिरता तु येत्यर्थः। उपचित्रा पादेनैकेन वानकासिका पादेन पुनरुपचित्रा पादायां
पादकुलकं। तत्रोदा०। परिहृतसर्वपरिहृतलोकः प्रतिदिनवर्धितगुरुतरशोकः। उः खविवर्धितलोचवा
रिः पादाकुलकं यातुतवारिः॥ इति मात्रासमकाधिकारः॥ गीत्याखीलः यत्र पादे द्विवसवः षोडशलका

राः भवन्ति सागीत्यानामजातिः। ल इत्यनुवर्तते। पु नर्ल य ह णं द्विमात्रिकतिवृत्त्यर्थः। तत्रोदा०। मदकुलखगकुलर
वमुखरिणिविकसितसरसिजपरिमलसरभिणि। गिरिवरपरिसरसरमिमहति सतिरतिशयमिह ममहदिवि
लसति। सर्वलघुनिकंदसिगीत्यायां लघुस्य प्रवेशयितुमशक्यत्वात् न नाम नोक्तं। शिखाविषयसार्धा। सेवगी
त्यायां विषयसार्धा यदा भवति तदा शिखाख्यालभत। अयमर्थः। यत्रार्धं सर्वलघुभवति अर्धं च सर्वगुरुइ
ति। एवं तस्याएव विन्यासभेदेन संज्ञाह्वयमाह॥ लः पूर्वश्च ज्योतिः। पूर्वश्चैदधर्भागः सर्वलघुर्द्वा त्रिंशल्ल
कारो भवत्युत्तरश्च सर्वगुरुः षोडशगकारस्तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति। तत्रोदा०। यदि सखं मनुष्यममपूर
मभिलषसि परिहरयुवति पुरतिमतिशयमिह। आत्मज्योतिर्योगाभ्यासात् दृष्ट्वा दुःखछेदं कुर्याः। गच्छेत्सा
म्या। तस्याएव शिखायाः पूर्वार्धभागः सर्वगुरुः षोडशगकारश्चैत्रवृत्तिउत्तरश्च द्वि त्रिंशल्लकार एव तदा सो
म्या नाम भवति। तत्रोदा०। सोम्या दृष्टिं देहि स्नेहाद्देहे स्माकं मानं मुक्ता। शशधरमुखि सखमुपनयममहदि
मनसितरुजमपहरलघुतरमिह। चूलिकैकाक्षत्रिशदेकात्रिशदंतेर। अर्धग्रहणमनुवर्तते। यत्र प्रथमे
र्धे एकोनत्रिंशल्लकारा भवन्ति द्वितीये चार्धे एकत्रिंशत्तयोश्चांते द्वौ लकारौ उन्मूल्य प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते तच्च
लिकानामुदः। अंते गिति विशेषो पादानां दथादन्त्येवा लघुत्वमुक्तं भवति। तेनाद्ये सप्तविंशतिलघवः अं
ते च गुरुरेको भवति। द्वितीयेपि एकोनत्रिंशन्मात्रागुर्वतावति। उदाहरणं। रातिकरमलयमरुतिशुचिशश

नरे अंकतोपि १६७७७२१६ संमसमार्धसमोपचितं अर्धसमंविषमं च यथाक्रमं समोपचितं समार्धसमा
भ्यां चोपचितं वेदितव्यं। शशूनं तद्विषमवृत्तमर्धसमं वाराशयूनं नैकतव्यं। मूलराशिः समुदायादपनेत
व्यमिति। कोटिरका॥ सप्तषष्ठिलक्षणि। त्रिसप्ततिसहस्राणि। विंशत्युत्तरं वाशतं शुद्धविषमवृत्तस्य सं
ख्या। अंकतोपि १६७७३१२० चत्वारिंशदसहस्राणि द्वात्रिंशच्चेति शुद्धार्धसमसंख्या। अंकतोपि ४०३२३५
यशेषेयं शशूनमिति। ग्लितिसमानी। गकारलकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्यते तत्समानी। पादस्यानुष्टुबक्रमि
त्यतः सूत्रात् सिहावलोकितन्यायेनानुष्टुप् ग्रहणमनुवर्तते। तेनाष्टाक्षरः पादोयावद्विगकारलकारैः पू
र्यते तावतामेव ग्रहणं। अत्रोदाहरणं। वासवोपिक्रमेण यत्समानतां नयाति। तस्य वल्लभेश्वरस्य केनतु
ल्यता क्रियेत। अपिच। ॐ नमोजनार्दनाय पापबंधमोचनाय। दुष्टदैत्यमर्दनाय पुंडरीकलोचनाय। लि
तिप्रमाणी। लकारगकाराभ्यां यद्वृत्तं समाप्यते तत्प्रमाणीनाम। जरो लगावित्यपरे। अत्रोदाहरणं। सरो
जयोनिरं वरेरसातले तथाच्युतः। तत्र प्रमाणमीक्षितुं क्षमो न तोषभूवतुः। वितानमन्यतु। आभ्यां समा
नी प्रमाणीभ्यामन्यदष्टाक्षरपादं छंदो वितानं नाम॥ अत्रोदा०। तृत्यात्यन्तधर्मभजपापेहृदयमाकुरु। इष्टाय
दिलक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशंसंश्रय। द्वितीयं च। हृदयं यस्य विशालं गगनाभोगसमानं। लक्ष्मिस्तौ मणिचित्रं
नृपतिमूर्ध्नि वितानं। अन्यच्च। कंकालमालभारिणं कंदर्पदपहारिणं। संसारबंधमिच्छनं वदामहे त्रिलोचनं।

अपिच। तस्याः स्मरामि संदरं चंद्रोपमानमननं॥ कंदर्पचापमंगुरभूविभ्रमोपशोभितं। अन्यदतोपि वितानं
ध्वेतपटेन युक्तं। चित्रपादापि च भौगोतेन गतार्थमेवेतत्। किंच। वितानमन्यदिति ब्रुवन्तसूत्रकारो वितानस्थाने
कप्रकारतां दर्शयति। अन्यथा वितानं भौगविति ब्रूयात्। पादस्यानुष्टुबक्रमं। पादस्येत्ययमधिकार आसममा
ध्यायपरिसमाप्तेः। अनुष्टुबक्रमिति च प्राक्प्रतिपादं चतुर्विध्यापदचतुर्ध्वं दधिकृतं वेदितव्यं। न प्रथमा
स्त्री। प्रतिषेधार्थं सूत्रमिदं। अत्र वक्रजातो पादस्य प्रथमाक्षराद्ध्वं संकारनकारो न कर्त्तव्यो द्वितीयचतु
र्थयोरेव। द्वितीयचतुर्थयोरेव पादयोः प्रथमाद्ध्वं रेकोपिन कर्त्तव्य इत्यपदेशः। वान्यत् अन्येषां चण्णा
मध्ये यत्किंचिद्ग्रहणांतरं प्रथमानंतरं कर्त्तव्यं। यच्चतुर्थोत्तरं यदित्युपविभक्तिको निर्देशः। पादस्य चतु
र्थदिक्षराद्ध्वं यकारः प्रयोक्तव्यः। सर्वेषामुदाहरणं॥ नवधाराबुससिक्तं वक्रधासुगंधिनिःश्वासं। किंच
दुल्लतघोणायं महीकामयेते वक्रं। अन्येरयुक्तं। नीलोत्पलवने प्रद्युचरंतश्चारुसंरवाः। रामं कौशेयसंबी
ताः प्रनृत्यन्ती वकादंवाः। तथा॥ दुर्भाषिते सोभाग्यं प्रायशः कुरुते प्रीतिः। मातुर्मनोहरं त्येवदोर्ला लित्योक्ति
भिर्बालाः। इत्यादि। पध्यायुजोत्तरं। चतुर्थदितिकर्त्तते। यत्र वक्रयुजः पादस्य यकारं बाधित्वा चतुर्थदिक्षराद्ध
ध्वं जकारः प्रयुज्यते। तद्वक्रपञ्चानाम। यस्यापवादः। अत्रोदा०। नित्यं नीतिनिष्पण्णा स्वरातो राज्ञ्यं नसी
दति। नहि पथ्याशिनः काये जायते व्याधिं वदन्तः। विपरीतकीयं इयं पथ्याविपरीतया सह एकीभवति अ

अर्धात् अयुक्पादे चतुर्थीदक्षरात्परतो जकारः कर्त्तव्यः। युक्पादे यै एवावतिष्ठते। यथा। भर्तुराजानुवर्त्तनीया
स्त्री स्यात्सा स्थिरालस्त्रीः। स्वप्रभुत्वाभिमानिनी विपरीतापरित्याज्या॥ चपलाः युजोन्। अयुक्पादस्य यदा
चतुर्थीद्विधेन कारो भवति। युक्पादे य एवावतिष्ठते। तदा चपला नामानुष्टुप् क्रं। अत्रोदा०। क्षीयमाणाय
दशनावक्रनिर्मसनासाया। कन्यकावाक्यचपलालभते धूर्त्तसौभाग्यं॥ विपुलायुगलः सप्तमः॥ अधि
कारोयं। यच्चतुर्थीदित्यनेन सर्वत्रयकारे कृते यदा युक्पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति तदा विपुलानाम्। ननु प
थ्यालक्षणं तर्ह्येतत्वात्पुनरुक्तमेतत्। नैवं विपुला वर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्तद्विना नुपत्तेः। युक्पादे सप्त
मे च लघुता ब्रह्ममेव भवितव्यं। प्रथमतः तीययोश्चैतावता यकारस्यापवादः। तथा वक्ष्यति। पथ्यायां तु
युजिजकार एवावतिष्ठते। सर्वतः सैतस्य। सैतवस्याच्चायस्ममतेनायुक्पादे पिसप्तमो लकार एव कर्त्तव्यः।
अत्रोदा०। सैतवेन पथ्यार्णवंतीर्णोदशरथ्यात्मजः। रक्षः क्षयकरी पुनः प्रतिसांस्वेन बाहुना। भौन्तो च॥
सर्वतः सैतवस्येति निवृत्तं। चपलायुजो नित्ये तस्मादयुग्रहणमनुवर्त्तते। विपुलायुगलः सप्तमइति सर्व
मनुवर्त्तते। अयुक्पादे चतुर्थीदक्षरात्परतो यकारो बाधित्वाभिकारे फनका तकारा यदा विकल्पेन भवति
तदा सौविपुलानाम्। तत्र मकारेण विपुलोदाहरणं। इयं सखे चन्द्रमुखी स्मितज्योत्स्ना चमानिनी। इंदीव

दो वज्रो चतुर्थो ध्यायः। वृत्तं अधिकारो यमाशास्त्रपरिसमाप्तेः। यदि तर्बुध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्वृत्तं वेदितव्यं
तेन प्राक्तनं लोकि कथं देहात् जातिरित्युच्यते। इत उत्तरं च वृत्तं। तथा चोक्तं। यद्यं चतुष्पदं तच्च जातिरिति द्वि
धा। गायत्र्यादौ छंदसि वर्त्तत इति वृत्तं। तच्च स्थिरगुरुलघ्वक्षरविन्यासमिष्यते। पादेन संयोगात्पद्यं। पादयोः
संयोगो तयोर्विहात्। यथा आर्यादौ छंदः स्वपिपादव्यवस्थानास्तीति पादो संयुक्तो वृत्ते पुनः पद्यमभवत् इ
त्यर्थः। पादेन संयोगो रभावात्। तथा चोक्तं। एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं लघुगुरुस्थितं। सममर्धं समं विष
मं च समसर्वा वयत्वात् समं। यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तसमं वृत्तं। शेषं च संज्ञानुचूपमेवातत्रा
र्धं समयस्य तदर्थं समां सर्वा वयवेभ्य अर्धाभ्यां च विगतं समं यस्य तद्विषमं। एवं त्रिप्रकारमपि वृत्तं जातमुक्तं।
समं तात्कलः कृतमित्युच्यते। एतदुक्तं भवति समवृत्तं संख्यागुणितं समवृत्तं संख्यापिंडे या संख्यातिष्य
द्यते तावत्संख्यामर्धं समं वेदितव्यं। तत्र गायत्रे छंदसि समवृत्तं संख्या चतुःषष्टिरष्टमाध्यायसि ध्यातव्या
चतुःषष्टिसंख्यागुणितायामर्धं समं संख्या संपद्यते। चत्वारिंशसहस्राणि षण्णवतिश्च सताति। अकतोपि ४०६६
विषमं च अर्धसमं तद्विलुप्तं कृतं विषमं भवति। एतदुक्तं भवति। अर्धसमवृत्तं संख्या अर्धं समवृत्तं संख्या
यैव गुणितं विषमवृत्तं संख्या संपद्यते। एका कोटिः। सप्तषष्टिलक्षाणि। सप्तसप्ततिसहस्राणि। द्वांशतेषोडशो

एकवयोपरे। तथान्येषामपि प्रयोगः। लोकवत्प्रतिपत्तव्यो लोकि कौर्त्यः परीक्षकैः। लोकव्यवहारं प्रति सह
शास्त्रालपंडितो। इदानीं चकाराहृष्टमकारविपुलादाहरणं। सर्वातिरिक्तं लावण्यं विभ्रती चारुविभ्रमा। स्त्रीलोकसृष्टि
स्त्वन्येवतिः सामान्यवेधसः। व्यक्तिप्रसूकादिदासः। मनेभिरामाभृष्टवंतोरथनेमिस्वनेनमुखैः। षड्रसंवादिनीः के
कादिधामिन्नाः शिखंडिभिः। अथप्रदोषैः संवेशायविशोपार्त। स्तुतुः सूर्यतवाकुसुमैर्विषसर्जोर्जितश्रयंत
तीयेपादे। अद्वैतवर्तिनी सिधिराजनविगणयात्मनः। उपस्थितेयंकल्याणी नाम्निकीर्तनैरेवयत्। प्रलाध्यत्यागे
पिबेदेत्याः पत्कः प्राग्वंशवासिनः। अन्यजानेस्तस्यासीत्सेवजाहिरण्मयी। सकारेणापि हिक्चिदिपुलाहं शपतेय
था। जिते तुलभते लक्ष्मीमृतेवापि सरांगनाः। क्षणविध्वंसिनिकायेकाचिंतामरणेण॥ संकीर्णाश्च विपुला प्रका
रादृश्यंते। तथाचमारविशोक्तं॥ क्वचित्काले प्रसरता क्वचिदापत्यनिघृता। शुनेवसारंगकुलं त्वया भिन्नदिपां कु
लं। इत्यादयो विपुला वित्याः संकीर्णाश्चानुकोटिशाः। कावेषु दृश्यंते। सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरु
र्भवति। इत्याम्नायः। प्रतिपादं चतुर्थधा पदचतुर्थं। चतुर्णामक्षराणां वृद्धिश्चतुर्थीः। अनुष्टुभः पादा
द्वयं प्रतिपादं चतुरक्षरवध्याय हतं निष्पद्यते तत्पदचतुर्थं नाम। अत्रोदाहरणं। तस्याः कटाक्षविशेषैः कं
पितातनुः कटिलेरतिदीर्घैः। त्रसकदृष्टइवेन्द्रियभ्रम्यः क्षतचैतन्यः पदचतुर्थं नचलति पुरुषः पतति

सहसेव। अत्र गुरुलघुविभागो नैष्यते। गावंत आपीडः। गकारोद्वावते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां तत्पदचतु
र्थं आपीडं संज्ञकं भवति। अत्रे गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्वमभ्यनुजातं सूत्रकारेणैति मन्यामहे। तत्रोदा०
कुसमितसहकारे हतहिममहिममहिमं शुचिशशांके। विकसितकमलसरसिमधुसमयेस्मिन्प्रवससिप
थिकहतकयदिभवति नवविपत्तिः। गावादौ चेत्प्रत्यापीडः। गकारोद्वावते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां
तत्पदचतुर्थं प्रत्यापीडं संज्ञकं भवति। अत्रापि पूर्ववच्छेषाणां लघुत्वमेव। तत्रोदा०। चित्तं सममरमयति कां
तं वनमिदमुपरिगिरिनादि। कूजन्मधुकरकलरवकृतजनधृतिपुंस्का किल मुखरितस्कररभिकुसमचित्त
रुतति। प्रत्यापीडो गावादौ च॥ चकारोते इति समुच्चयार्थः। तस्यैव पदचतुर्थं स्याते आदौ च यदि गका
रो भवतस्तदा प्रत्यापीडः एव भवति। तस्योदा०। कांतावदनसरोजहृद्यनसरसिमधुरसायुः। वातुरह
सिसततमभिलषति मनो मे किंचिन्मुकुलितनयनमविरतमणितरुमणीयं॥ तदेव हि प्रकारः प्रत्यापीडो भव
ति। प्रथमस्य विपर्यासे मंजरी लवत्यमृतधाराः॥ आपीडग्रहणं निवृत्तं॥ तेनैव समलक्ष्यक्षराभ्यनुजानेन॥
तदेव पदचतुर्थं प्रथमस्य पादस्य विपर्यासे मंजरी लवली अमृतधारा किधानं भवति। प्रथमपादस्य द्वितीयेन
विपर्यासे मंजरी प्रथमस्य तृतीयेन विपर्यासे लवली। प्रथमस्य चतुर्थेन विपर्यासे अमृतधाराः। तत्र मंजरी

हला०भा०
२२

श्लो० ६

दाहरणं ॥ जनयति महती प्रीतिं हृदये कामिनां चूतमंजरी ॥ मित्तदलितचक्रचंचुपरिचुंबितकेसराकोमलमलयवात
परिनर्तिततरुशिरवरस्थिता ॥ लवल्कदा ॥ विरहविधुरहृणकांगनाकपोलोपमपरिणतिधरपीतपांडुवि
लवलीकलनिदाघेभवतिजगति हिमकरशीतलमतिस्वादुधर ॥ अमृतधारोदा ॥ यदिवांछसिकर्णरसाव
नंसततममृतधाराभिर्यदिहृदिवापरमानंदरसं ॥ चेतःस्थणुधरणीधरवाणीममृतमयीतत्काव्यगुणपूरुष
णा ॥ किंचिदापीडादिष्वपि पादविपर्यासे सति मंजरीदिनामानीकृति ॥ इति पदचतुर्ध्वीधिकारः ॥ उक्तताम
कतः स्तोत्रो न्यो जौ गूस्त्रो स्तोत्र ॥ यत्र प्रथमे पादे सकारजकारसकारलकारौर्दशाक्षराणि भवन्ति ॥ द्वितीये
पादे नकारसकारजकारगकारौर्दशौव ॥ तृतीये पादे मकारनकारजकारलकारगकारौर्दशौव ॥ चतुर्थे पादे
सकारजकारगकारौर्दशौव ॥ इत्तं उक्तानाम ॥ तत्रोदा ॥ मृगलोचनाशशिमुखी चरुचिरदशनानितं वि
नीहंसललितगमनाललनापरिणीयते यदि भवेत्कुलोद्गता ॥ यत्र सूत्रे गकारो लकारो वा श्रूयते तत्र ते नैव व
त्तस्य पादः समाप्यते ॥ उक्ततामिति कर्मविमक्तिश्च वृणात्पठेदित्यध्याहार्य ॥ एकत इति प्रथमपादद्वितीयतः सहा वि
लंबेन पठेदित्यर्थः ॥ उपस्थितप्रचुंबितं पृथगाद्यमित्यतः ॥ सिंहो वलोकितन्यायेनाद्यग्रहणमनुवर्तता तेनाद्यमे
वयादमेकतः पठेत् ॥ एकत इति त्यबूलोपे पंचमी ॥ तृतीयस्य सौरभकनोभ्यो ॥ तृतीयस्येति ग्रहणान्न स्या

२२

राक्षीहृदयंदंदहीतितथापिमे ॥ अयुज इति जातिपक्षे द्वयोरपि पादयोर्ग्रहणं ॥ व्यक्तिपक्षे पुनरेकस्य ॥ एकपक्षे पुनः प्र
थमस्य तृतीयस्य वा ॥ तथा च महाकवीनां प्रयोगः ॥ वंठवठे वेश्रवणश्चत्तरेचत्तरे शिवः ॥ पर्वते पर्वते रामः सर्वत्र मधु
सूदनः ॥ देवः सजयति श्रीमान्दंडधारेमहीपतिः ॥ यस्य प्रसादाद्भुवनं शाश्वते पथि तिष्ठति ॥ उपस्थितं प्रांजलिना वि
नीतेन गुरुत्मता ॥ नारायणं स्तोमिसदाभक्तानां भयनाशनं ॥ इत्यादि ॥ इदानीं रेफविपुलोदाहरणं ॥ लक्ष्मीपतिलेक
नाथं रथांगधारमीश्वरं ॥ यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं प्रणमामि त्रयीतनुं ॥ व्यक्तिपक्षे ॥ महाकवीं वलोकितदासं वंदे वाग्देवतां
गुरुं ॥ यत्ताने विष्णुमाभाति दर्पणे प्राप्ते बिंबवत् ॥ तृतीये पादे ॥ कामिनीभिः सह प्रीतिः केस्येनामनरोचते ॥ यदि
न स्याद्धारवीचिचंचलं हतजीवितं ॥ इदानीं नकारविपुलोदा ॥ यस्या विभाति विपुलामनप्रथस्थानपीठिका ॥ या
चतुःषष्टिचतुरासास्त्री स्यात्पवत्तुभा ॥ स्त्रियाश्चतुःषष्टिगुणा भवन्तीति तेषु निपुणा ॥ अत्रैव भारविः ॥ युयुत्स
नेव कंच चोकिमा मुक्तमिदं त्वया ॥ तपस्विनो हि वसने केवलाजिनवल्कले ॥ व्यक्तिपक्षे कालिदासः ॥ अनाकृष्टस्य
विषये विद्यानां पारदश्वरः ॥ तस्य धर्मरतेरासीद्भक्तं जराविना ॥ तथा च ॥ तव मंत्रकृतो मंत्रे हरात्संशमितारिभिः ॥
प्रत्यादिश्यंत इव मे छलस्य भिदः शराः ॥ इदानीं तकारविपुलोदाहरणं ॥ वंदे देवसोमेश्वरं जटामुकुटमंडितं ॥ खड्गागध
रं शंकरं चंद्रशेखरं शिखामणिं ॥ व्यक्तिपक्षे ॥ वंदे कविं श्रीभारविलोकसंतमसच्छिदं ॥ दिवादीपादवाभांतिथस्याव्यक्ति

श्वहितीयेनकारनकारोऽनकारेणैवभवत्तद्वत्तु अपरवक्त्रं नामभवति । तत्रोदा० । सकृदपि कृपणेन चक्षुषानरवर
पश्यति यस्तवानना । तपुनरपरवक्त्रमीक्षते सहिस्करिव नोर्थिजनस्तथाविधः । अस्यवेतालीयांतगतत्वेपिविशेषसं
ज्ञार्थमिहोपन्यासः । पुष्पिताया नो यो नो जौगू । यस्य प्रथमेपादेनकारो रेफकारो च द्वितीयेनकारनकारोऽनका
रेणैव भवति तद्वत्तु पुष्पितायानामभवति । तत्रोदा० । समसितदशनामृगायताक्षी स्मितसुभगाप्रिय
वादिनी विदिग्धा । अपहारति नृणां मनासिरामाभ्रमरकुलानिलतेव पुष्पिताया । इयमप्योपछंदसिकांतर्भूताविश
षसंज्ञाज्ञापनार्थमत्रोच्यते । यवमतीजौजौजौजौगू । यस्य प्रथमेपादे रेफजकारो रेफजकारो द्वितीये च जकारेणैव
भूयोपि जकारेणैव गकारश्च भवति तद्वत्तु यवमतीनाम । अत्र गकारलकारयोः सूत्रेणुनियमाभावात् । अत्रसंप्र
दायात्पादव्यवस्था । तत्रोदा० । पद्मकंतुकोमलेकरे विभाति प्रशस्तमत्स्यलांकनं तथा च यस्याः । सायवान्वितामेव
धनाधिका च समस्तबंधुपूजिता प्रिया च भर्तुः । यवान्वितायवमतीत्यर्थः । शिखेकान्मंत्रिंशदिकान्त्रिंशदंतैरंग ।
यस्य प्रमेपादे एकोनत्रिंशदक्षराणि भवन्ति । द्वितीये चैकत्रिंशत्तद्वयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गकारस्तद्वत्तु शिखाना
म । अर्धाधिकारात् द्वितीयमर्थं तादृशमेव । अन्ते गिति नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टाविं
शतिलघवोऽन्ते गुरुश्चैकः । युक्पादे त्रिंशल्लघवो गुरुश्चान्ते भवति । तत्रोदा० । अग्निनववकुलकुसेमघनपरि
मलमिलदलिमुखरितहरितिमधो । सहचरमलयपवनरयतरलितसरसिजरजसिमनसिशयवितते । विक

उद्धताया एव अन्यत्रयः पादाग्रह्यन्ते । तृतीयादेतुविशेषः । उद्धतायां यदा तृतीयपादे रेफनकारभकारगकारैर्द
शाक्षराणि भवन्ति । तत्सोरभकं नाम । तत्रोदा० । विनिवारितोपितयनेन तदपि किमहागतो भवान् । एतदेव तव सार
भकं यदुदीरितार्थमपि नावबुध्यसे । ललितं नो सो ॥ तस्या एव उद्धतायास्तृतीयपादस्थो यदानो सो भवत्तदा
ललितं नामवृत्तं । तत्रोदा० । सततं प्रियंवदमुदान्ममलहृदयं गुणोन्नतं । सुललितमतिकमुनीयतनुं पुरुषं त्यज
ति न तु जातु योषितः ॥ उपस्थितप्रचुपितं पृथगाद्यमसौ ॥ भौगोस्ते जौगोस्ते नौगोस्ते ॥ प्रथमेपादे मकारसकारज
कारभकारगकारो च भवतः । द्वितीये सकारनकारजकारेणैव गकारश्च । तृतीये नकारो सकारश्च । चतुर्थे च यो नकारा
जकारयकारो च । तदुपस्थितप्रचुपितं नामवृत्तं भवति । तत्रोदा० । रामा कामरवत्त्वरिकामृगायते नैत्राहृदयं हरति
पयोधरावनम्रा । इयमतिशयसुभगा बहुविधनिधुवनकुशला ललितांगी । पृथगाद्यमिति उद्धतामेकतः पठेदित्य
नुवृत्तिशंका निरासार्थं । अत्र तृतीयपादव्यवस्था सकारस्य विभक्त्यपाठलिङ्गात् । वर्धमानं तृतीये नोस्ते नो । तृती
यस्येति वृत्तं । तस्मिन्नुपस्थितप्रचुपिते तृतीयस्य पादस्य स्थाने यदानकारो सकारनकारो पुनर्नकारसकारो च भ
वतः । अन्यत्रय उपस्थितवत्तदा नकारो सकारनकारो पुनर्नकारसकारो च भवतः । अन्यत्रय उपस्थितवत्तदा
वर्धमानं नामवृत्तं भवति । तत्रोदा० । बिबोष्ठी कठिनोन्नतस्तनावितांगी हरिणी शिभुनयनानितंबगुर्वश । मदकलक

त। यदि पूर्वापरीभागेन स्यातामैकवर्णको। पूर्वतितत्स्वरः संधौ क्वचिदेव परादिवत्। इष्टव्योयतिचिंतायां यणदेशः प
रादिवत्। नित्यं प्राक्पदसंबन्धाश्चादयः प्राक्पदातेवत्। परेणानित्यसंबन्धाः प्रादयश्च परादिवत्। यतिः सर्वत्रपादा
तइत्यस्योदा०। विशुद्धजनदेहोयेति। तस्यैव प्रत्यदाह०। नमस्तस्मै महादेवाय शशाकार्धधारिणे इत्येवमादि। श्लो
काधेतुविशेषतइत्यत्रसंधिकार्याभावः स्पष्टविभक्तिकत्वं च विशेषः। तत्रोदा०। नमस्यामिसदेहेतुमिधनीस
तमन्यथं। इष्टव्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहं। आत्रेयस्य मुकोरणसंयोगो न कर्तव्यः। समासे प्रत्यदाहर०।
सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमंजरी॥ पंजरीकृतपादाब्जहं हं वंदामहे शिवं। समुद्रादिपदाते च व्यक्तविभक्ति
के। तत्र। श्रूयमाणविभक्त्यंतं व्यक्ताव्यक्तविभक्तिकं। समासात्तर्भूतविभक्तिकमेव व्यक्तविभक्तिकं। तत्रोभयोरुदा०। यश्च
श्चक्रे जनकतनया स्नानपुण्यादकेक्षित्यदि। व्यक्ताव्यक्तविभक्तिक इति यतिः सर्वत्रपादांतइत्यनेन संबध्यते।
तत्रोदा०। वशीकृतजगत्कालं कंठे कालं नमामहे। महाकालं कालशेषशशिलं खाशिखामणिं। अपि च। नमस्तुंग
शिखं बिचंद्रचामरचारवे। त्रैलोक्यनगरारंभमूलसंभायशंभवे। क्वचितुपदमध्ये पिसमुद्रादोयतिर्भवेत्।
यदि पूर्वापरीभागेन स्यातामैकवर्णको। तत्रोदा०। पर्याप्ततप्तचामीकरकटकतटे श्लिष्टशतितरांशवित्यादि।
तथा। कूजकोयष्टिकोलाहलमुखरभुवः। अंतको तारदेश इत्यादि। तथा। द्रुमो हस्ताग्रं संवाहनमपि तुलितां डी द्रुमार्द्रिषोसा

वित्यादि। वैरंचानांतथोद्धारितचतुरगिरामाननानांचतुर्णामित्यादि। खड्गे पानीयमाल्यादयतिहिमहिषं क्षपाती एषत्क
इत्यादि। समुद्राविति किं। पदमध्ये पियतिः पादांतं माभूत्। तद्यथा। प्रणमतमवकुं शनाशायनारायणचरणसरो
जहं हं मानंदहेतुमित्यादि। पूर्वोत्तरभागयोरेकाक्षरत्वे तु पदमध्ये यतिर्दृश्यति। तत्रोदा०। एतस्यागंडतलममल
गाहेतचंद्रकक्षामित्यादि। एतस्याराजतिस्रस्वमिदं पूर्णचंद्रप्रकाशमित्यादि। तथा। सुरासुरशिरोनिघृष्टचर
णारविंदः शिवइत्यादि। पूर्वतितत्स्वरः संधौ क्वचिदेव परादिवत्। अस्यार्थः। योयं पूर्वपरयोरेकादेशः स्वरसं
धौ विधीयते सक्वचित्पूर्वस्यांतवद्भवति क्वचित्परस्यादिवत्। तथा च पाणिनेः स्मरणं। अंतदिवचेति। त
पूर्वतितवद्भावोदा०। पादस्थानोपगतयमुनासंगमेनामिरामा। जंभाराती भकुं भोद्भवमिव दधतइत्यादि। त
था। दिक्कालाद्यनवक्तिज्ञानंतचिन्मात्रमूर्तये। स्वनुभूत्येकमानायनमः शांताय तेजस इत्यादि। परादिवत्
भावे उदा०। स्कंधं विंध्याद्रिबुध्या निक्षतिमहिषस्याहितो स्नहासीत् इत्यादि। शूलंतलंतुगाळं प्रहरहर
हृषीकेशकेशोपिवक्त्रश्चक्रेण कारि किं ते इत्यादि। अत्र हि स्वरस्य परादिवद्भव्यं जनमपि तद्वत्त्वानदादिवद्भ
वति। यदि पूर्वापरीभागेन स्यातामैकवर्णको इत्यंतादिवद्भावविधौ अपि संबध्यते। तन्न। अस्यावक्त्राब्जो मव
जितपूर्णदुशोभिवं विभातीत्येवं विधायतिर्भवति। यणदेशः परादिवदित्यस्योदा०। विततघनतुषारसा

हलाभा-
२६

दशुभासद्वीस्वविरलपदमालांश्यामलामुलिखंते इत्यादि। नित्यं प्राकृपदसंबंधाश्चादयः प्राकृपदातवनेभ्यः
पूर्वायतिर्न कर्तव्येत्यर्थः। तत्रोदा०। स्वादुस्वकंचहिमसलिलं प्रीतये कस्यनस्यादित्यादि। नित्यं प्राकृपदसंब
धाइति किं। अन्येषां पूर्वदातवद्भावो मा भूत्। तद्यथा। मंदायंतेन खलु सहदामभ्युपेतार्थक्या इत्यादि। पर
णानित्यसंबंधाः प्रादयश्चपदादिवत्। तेभ्यः परायतिर्न भवतीत्यर्थः। तत्रोदा०। दुःखं प्रक्षिपति हृदये दुः
सहस्त्वद्वियोग इत्यादि। परेण नित्यसंबंधा इति किं। कर्मप्रवचनीयेभ्यः परापियतिर्यथा स्यात्। तत्रोदा०।
प्रियप्रतिस्फुरन्तं दिमदायंतेन खल्विति। श्रेयांसि बहुविद्यानि भवन्ति महता मपि इत्यादि। अयं तु चादीनां
प्रतिष्ठादीनां चैकाक्षराणां नैकाक्षराणां वा पदांते यतो अंतादिवद्भाव इष्यते। नन्वेकाक्षराणां पादमध्यय
तो। तत्र हि पदमध्ये पि चामीकरादिष्विव यतेरभ्युपेतत्वात्। तत्र चादीनामुदा०। प्रत्यादेशादपि च मधुने
विस्मितभूविलासमित्यादि। प्रादीनामुदाहरणं॥ इरात्रु प्रमोदं हसितमिव परिष्वज्य माशासखीभिरित्यादि।
नपर्यंतोस्तिवृत्तानां प्रस्तारगणनाविधौ। पूर्वाचार्यकृताभिर्याचिह्नं चिदिहोच्यते। तगायत्रे छंदसि चत्तं। तनुमत्या
त्यो। यस्य पादे तकारयकारो भवतस्तत्तनुमध्यामवर्तते भवति। तत्रोदाहरणं॥ धन्यात्रिषु नीचा कन्या तनुमध्या। ओषि
स्तनगुर्वीश्रयात्पतिमोग्या। अत्र पादांते विशेषेण यतिः कर्तव्य इत्याम्नायाः॥ उल्लिखि। कुमारललिताज्जोश्र।

२६

सितविविधकुसुमसुलभसरभिशरमदननिहतसकलजने। ज्वलयति मम हृदयमतिशयमिह रूतनुतवविरहदह
नविषमशिखा। खंजामहत्कयुजीति। इयमेव शिखापूर्वोक्ते महति बद्धक्षरे पादेः युजिसतिपारिशेष्यादन्यस्मिंश्च
युजिसतिखंजनामभवति। अयमेवार्थः। एकत्रिंशदक्षरे विषमः पादः कर्तव्यः। एकोनत्रिंशदक्षरश्च समः। पादः।
शेषं यथा प्राप्तमेव। तत्रोदाहरणं। अपगतघनविशददशदिशि हतजनदृशि परिणतकणकपिलकलमे। प्रविकसदस
नकुसुमघनपरिमलसरभितमरुतिशरदिसमये। शुचिशशिमहसि विततसरसि रुद्धिमुदितमधुलिहिविमलित
धरणि तले। किमपरमिह कुसुमलुखिमुखमनुभवति मम हृदयकमलधुना। अर्धसमाधिकारो निवृत्तः। इति म
दहलायुधविरचितायां छंदोवृत्तौ पंचमाध्यायः यतिर्विच्छेदः विच्छिद्यते विप्रन्यते पदपाठोऽस्मिन्निति विच्छेदः
विश्रामस्थानं सचयतिरित्युच्यते। नन्वत्र शास्त्रे यतिशब्देन व्यवहारादर्शविरर्थकसंज्ञाकरणं। नैष दोषः। यतिरि
त्यनादिशब्दार्थपरिपूर्यागता संज्ञेयं तनुमध्यादिवत्। तस्याः शिष्यव्युत्पत्तयेऽर्थकथनं पतिर्विच्छेद इति अस्ति चलाके
शास्त्रांतरेषु च यतिरिति संज्ञा व्यवहारः। अपिच। अथ यतिरित्यधिकारः॥ आसमाध्यायपरिसमाप्तेः सा समुद्रादि
यरसादि निर्देशेषु पतिष्ठते। समुद्रादिशब्दाः साक्षात्त्वात् यतिरित्यनेन संबध्यते। यतिशब्दस्याधिकरणव्युत्पत्त्या
समुद्राद्यवच्छिन्नेषु अक्षरेषु यतिः कर्तव्येत्युच्यते। सिध्यति। तत्रेष्टावत्पदशेषनिबद्धवति। यतिः सर्वत्र
पादांते श्लोकाधेनुविशेषतः। समुद्रादियेदांते च व्यक्ता व्यक्तविभक्तिके। क्वचिन्नुपदमध्येऽपि समुद्रादौ यतिर्भवे

रमयति हृदयं न भुजगशिखुभृतानारी। वक्रगतिरित्यर्थः। शिखुशब्दस्य सार्थकत्वादनेयरप्युक्तं। अभ्यस्यतातुत
रुणी गतिवक्रभावात्मुन्मूलिताः फणि शिशोर्मवतापराधः। सप्तभिर्दुर्भावां च यतिरित्याम्नायः। हं सरुतं भौगो।
यस्य पादे मगणनगणौ गकारौ च भवन्ति तद्धसंरुतं नाम। तत्रोदा०। अभ्यागामिशशिलक्ष्मीमंजीरुक्कणिततुल्यं।
तीरे राजति नदी तारम्यं हंरुतमेतत्। इदमत्र लिखितमपि अनुष्टुभिवोध्यं पंक्तौ शुध्विराण्मसौ नौ। यस्य पा
दे मकारसकारजकारा भवन्ति। तद्धत्तं शुध्विराट् नाम। तत्रोदा०। विष्ट्वंतिष्ठति कुक्षिकोटे वक्त्रे यस्य सर
स्वती सदा। अस्मिद्धपितामहो गुरुर्ब्रह्मा विराट् पुनातु वः। अत्र पादांतेयतिः। पुणवो न्नौ यो। यस्य पादे
मकारनकारयकारगकारा भवन्ति तद्धत्तं पुणवो नाम। तत्रोदा०। मीमांसारसमृत्तपीलाशास्त्रोक्तः पट रि
रामाति। एवं संसदि विदुषां मध्ये जल्यामो जयपणवंधत्वात्। पंचभिः पंचभिर्भितिरित्याम्नायः। रुक्मवती
भौगो। यस्य पादे मकारमकारसकारगकारा भवन्ति। तद्धत्तं रुक्मवती नाम। तत्रोदा०। पादतले पद्मोदर
गोरे राजति यस्य उर्ध्वरेखा। स भवति स्त्रीलक्षणयुक्ता रुक्मवती सौभाग्यवती च। पादांतेयतिः। मयूरसा
रिणी भौगो। यस्य पादे रफजकारौ रफगकारौ च भवतस्तद्धत्तं मयूरसारिणी नाम॥ तत्रोदा०। यावन्नंतरा
पुष्पेतिरंतुं याभुजंगभोगभोगसक्तचित्ता। यादुतं प्रयाति सन्नतां सातां मयूरसारिणीं विजस्यत्। पादां
तेयतिः। मत्ताभौगो। यस्य पादे मकारमकारसकारगकारा भवन्ति तद्धत्तं मत्ता नाम। तत्रोदा०। स्वेरोत्तापैः

श्रुतिपुटपेयैर्गीतक्रीडाकरताविशेषैः। वासागोरेकतस्कृतानां मत्तानां रीरमयति चेत्। चतुर्भिः षड्विंशय
तिरित्याम्नायः। उपस्थितात्तौ भौगो। यस्य पादे तकारजकारगकारौ च भवतस्तद्धत्तं उपस्थितानाम्।
तत्रोदा०। एषतागदेकमनोहरा कन्या कनको ज्वलदीधितिः। लक्ष्मीरिव दानवसूदनपुण्येर्नरनाथमुप
स्थिता। अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः। त्रिष्टुप् इन्द्रवज्रात्तौ भौगो। यस्य पादे पादे तकारौ जकार
गकारौ गकारश्च भवति तद्धत्तं मिन्द्रवज्रा नाम। तत्रोदा०। यस्यां त्रिषट् सप्तममसारं स्याद्भ्रस्वं सजं घेन
वमं च तद्धत्तं। गत्या विलक्ष्मीकृतहंसकांतेता मिन्द्रवज्रां ब्रुवते ववीडाः॥ अपिच। येदुष्टे दैत्या इह भूमि
के दैव्यधुर्गीहि जदेव संघे। तानिन्द्रवज्रादपि दारुणां गान्धाजीव्यद्यः सततं नमस्ते। तथा। गोब्राह्मण
स्त्रीव्रतिनां विरुधं मोहात्करोत्यत्यमतिर्नृपोयः॥ तस्येन्द्रवज्राभिहतस्य पातः क्षोणीरुहस्येव भवत्यव
श्यं। पादांतेयतिः। उपेन्द्रवज्रात्तौ भौगो। यस्य पादे जकारतकारौ गकारौ च भवति तद्धत्तं उपेन्द्र
वज्रा नाम। तत्रोदा०। भवन्नखाः कुंददले श्रियो येन मंतिलक्ष्मीस्तनले खले वि। उपेन्द्रवज्राधिककर्क
शलं कथं गतास्तेरिपुदारणायां॥ अत्र पादांतेयतिः। आद्यं तावुपजातयः। आद्यं ताविति। अनंतरोक्तौ

हला० भा०
२८

इदं त्रजोपेन्द्रवज्रयोः पादावाहतीयदाविकल्पेन यथेष्टं भवतः तदोपजातयः प्रसारवशाच्चतुर्दशप्रकाराणां यन्तो त
त्रोदा० अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धेः संयोज्यते व्यवहारकाले । अतः प्रयत्नः प्रथमं विधेयं नृपेण पुंरूपेण परीक्षणा
या । एवमन्या न्युपजात्कदाहरणानि कुमारसंभवे दृष्टव्यानि । समवृत्तप्रस्तारे प्रसंगादुपजातीनामुपन्यासो लाघवा
र्थः । केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते तिनं वंशस्थेन्द्रवंश । पादयोरपि संस्कारादुपजातयोऽदृष्टव्याः । रोधकं भौभोगो
तथा शालिनीवातोर्मि । पादयोरन्येषामपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारं उपजातयोऽदृष्टव्याः । रोधकं भौभोगो
यस्य पादे मकारास्त्रयोगकारोच भवतस्तदो धकं नाम । तत्रोदा० । रोधकं मर्यादनिरोधकं मुग्रं स्त्रीचपलं युधि
कातरचित्तं स्वार्थपरं मतिहीनममात्यं मुंचतियो नृपतिः स सखी स्यात् । अत्र पादांतेयतिः । शालिनी भौभोगो
गू समुद्रकृषयः । यस्य पादे मकारात्कारोत्कारात्कारो गकारश्च भवति तद्वत्तं शालिनी नाम । चतुर्थं सप्तस
यतिः । तत्रोदा० । शस्त्रश्यामास्निग्धमुग्धा यताक्षी पीनश्रोर्दक्षिणावर्तिनाभिः । मध्येक्षामापीवेगसूस्नीयास्त्रा
ध्यामर्तुः शालिनी कामिनी स्यात् । वातोर्मि भौभोगश्चतुस्वराः । यस्य पादे मकारात्कारोत्कारात्कारोच तद्वत्तं वातो
र्मि नाम । चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा० । याक्लेशकं सपदि प्राप्य किंचिद्याय स्वाः स्याच्चपलाच्चित्तवृत्तिः ।
यादीर्घांगी स्फुटशब्दाद्वाहासात्यात्यासास्त्री इत वातोर्मि माला । वातोर्मि तिस्त्रियां कदिकारादक्तिन इति उ
ष । अमरविलसितं भौभोगसमुद्रकृषयः । यस्य पादे मकारात्कारोत्कारात्कारोच तद्वत्तं कारोत्कारात्कारो भवति त

२८

यस्य पादे जकारात्कारोत्कारात्कारो भवति तत्कुमारललितामवृत्तं । तिसृभिश्चतुर्भिश्च यत्कपदेशं वर्णयति । तत्रोदा०
यदीयरतिभूमे विभाति तिलकोकः । कुमारललिता सोकुलान्यटति नारी । अत्र केचिद्वाभ्यां पंचभिश्च यतिमिच्छति ।
तत्रोदा० । इदं च दनपद्मं प्रियतव विभाति । इदं व्रजति मुखे मने भ्रमरतां मे । अनुष्टुभिः । माणवकां क्रीडितं कं भौभोगो ।
यस्य पादे मकारात्कारोत्कारात्कारो भवतस्तन्माणवकां क्रीडितं कं नाम । तत्रोदा० । माणवकां क्रीडनं कं यः कु
रुते वृद्धवयाः । हास्यमसौ याति जने भिक्षुरिव स्त्रीचपलः । अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः । चित्रपा
दा भौभोगो । यस्य पादे मकारोत्कारो भवतस्तच्चित्रपदानाम् । तत्रोदा० । यस्य मुखे प्रियवाणी चेतसि सज्जनता च ।
चित्रपदापि चलक्ष्मीस्तं पुरुषं जनहाति । अत्र पादांतेयतिः । विष्कं न्माला भौभोगो । यस्य पादे मकारोत्कारो
च भवतस्तद्विष्कं न्माला नामवृत्तं । तत्रोदा० । विष्कं न्माला भौभोगो मुक्ता मुक्तौ यत्नं कुर्यात् । ध्यानात्पन्नं
निःसामान्यं सौख्यं भोक्तुं यद्याकांक्षेत् । अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्याम्नायः । बहत्यां हलमुखी नौसू । यस्य पा
दे रेफनकारा सकारा भवति । तद्वत्तं हलमुखी नाम । तत्रोदा० । गडयोरतिशयकशं यन्मुखं प्रकटदशनं । आय
तंकलह निरतां तां स्त्रियं सलहलमुखी । त्रिभिः । वडिश्च यतिरित्याम्नायः । मुजगशिभुभृतानाम् । यस्य पादे न
कारो मकारश्च भवति तद्वत्तं मुजगशिभुभृतानाम् । तत्रोदा० । इयमधिकतरं म्यात्रिकचकुवलयश्यामा ।

नाम । तत्रोदा० । विष्णुद्वंशस्थमुदारचेष्टितं गुणप्रियं मित्रमुपात्तसज्जनं ॥ विपत्तिमग्रस्य कारवत्तं वृत्तं क
 रोति यः प्राणपरिक्रमणसः । पादांतेयतिः । इन्द्रवंशतो ज्ञो ॥ यस्य पादेन कारो जकारे रेफो भवतः तद्वत्तं इन्द्रवं
 शानाम । तत्रोदा० । कुर्वीत यो देव राज द्विज नमना मुर्वी पतिः । पातं कमर्थं लिप्सया । तस्येन्द्रवंशे पि गृहीतजन्म
 नः संजायते श्रीः प्रतिकूलवर्तिनी । अत्रापि पादांतेयतिः । कृतविलंबितं नमो भौ । यस्य पादेन कारमकारो
 मकारे रेफो च भवतस्तद्वत्तं द्रुतविलंबितं नाम । तत्रोदा० । द्रुतगतिः पुरुषो धनभाजनं भवति मंदगतिश्च सखा
 चितः । द्रुतविलंबितं खेलगतिर्नृपः सकलराज्यसुखं प्रियमश्नते । पादांतेयतिः । तोटकंसः । जगतीत्यधि
 कारे प्रसूते यावद्भिः सुकारेर्जगती पादः पूर्यते तावन्त एव पादे पुनरसकारा भवति तद्वत्तं तोटकं नाम । तत्रो
 दा० । त्यज तोटकमर्थं न योगकरं प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतं । उपदाभिरप्युधमतिं सचिवं नरनायकम् ।
 रूनामयुधकं । पादांतेयतिः । पुटो नो म्यो वसुसमुद्राः ॥ यस्य पादेन कारो मकारयकारो च भवतस्तद्वत्तं
 श्रीपुटो नाम । अष्टाभिश्चतुर्भिश्च यतिः । उदा० । न विचलति कथं चिन्त्याय मार्गो ह सकृन्निशि थिलमुष्टिः पा
 र्थिवोदयः । अमृतपुट इवा सौ पुण्यकर्मा भवति जगति सेव्यः सर्वलोके । जलोद्धतगतिर्ज्ञो ज्ञो र सत्तवः ।
 यस्य पादेन जकारसकारो पुनर्जकारसकारो च भवतस्तद्वत्तं जलोद्धतगतिर्नाम । षड्भिः षड्भिश्च यतिः ।
 उदा० । जनक्ति समरे बहूना पिरिपूत हरिः प्रभुरसौ भुजोर्जितबलः । जलोद्धतगतिर्यथैव मकरसंरगमि

करं करेण परितः । ततं नो म्यो । यस्य पादेन कारो मकारे रेफो च तद्वत्तं ततं नाम । उदा० । कुरुकरुणमियंग्रये
 कठिकायतद्वत्तं नय चकोरी कामाधिका । विरहदहनसंगादगैः कुरापिबतुतवमुखे दुप्रीत्याहशा । कुसुम
 विचित्रान्योन्यो । यस्य पादेन कारयकारो पुनर्नकारयकारो च तद्वत्तं कुसुमविचित्रा । उदा० । विगलितहारा
 सकुसुममाला सचरणलाक्षावल्लभसुलभा । विरचितवेषं स्मरतविशेषं कथयति शम्भाकुसुमविचित्रा । चंच
 लाक्षिकानोरौ । यस्य पादेन कारो रेफो च तद्वत्तं चंचलाक्षिकानाम् ॥ उदा० । अतिस्वरभिरंभाजिपुष्पश्रिया
 मतनुतरतयेव संतानकः । तरुणपरभृतः स्वतं रागिणामतनुतरतयेव संतानकः । भुजंगप्रयातयः । यस्य
 पादे च चाराय कारा भवति । तद्वत्तं भुजंगप्रयातं नाम । पुरः साधुवद्वक्ति मिथ्या विनीतः परोक्षे करोत्यर्थना
 शं हताशः । भुजंगप्रयातोपमं यस्य चित्तं त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्रं कुमित्रं । पादांतेयतिः । स्रग्विणीरः । यस्य पा
 दे च त्वारो रेफाः सा स्रग्विणी नाम । उदा० । योरणे युध्यते निर्भरं निर्भयस्या गितायस्य सर्वस्वदानावधिः ।
 तंतरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः स्रग्विणी नूनमभ्यतिसत्कीर्तिं शुक्लां शुका । प्रमिताक्षरास्तो सो । यस्य पादे सकार
 रजकारो सकारो च तद्वत्तं प्रमिताक्षरानाम् । उदा० । परिपुष्टब्रह्मरशनातिशयं परिषिञ्चती श्रवणयोरमृ
 तं । प्रमिताक्षरापि विपुला र्थवती तव भारती हरति मे हृदयं । पादांतेयतिः । कोतात्पीडाभिमोक्षो । यस्य पादे न
 कारमकारो सकारमकारो च तद्वत्तं कोतात्पीडानाम् ॥ उदा० । कामशरैर्व्याप्ता खलु कोतात्पीडानाम्

वतीदुःखैः परिमुह्यंतीया । सा तन्मते चेत्कामुकयोगंगेच्छुः खसिमुक्ता स्यात्परमानंदाप्ता ॥ वैश्वदेवी मेधा
विंदुयः ऋषयः । यस्य पादे मकारो यकारो च तद्वत्तं वैश्वदेवी नाम । पंचसं सप्तसं च यतिः । उदा० । धन्यः
पुण्यात्मानायते कापिवंशेतादृक् पुत्रोऽसौ येन गोत्रं पवित्रं । गोविप्रजाति स्वामिकार्ये प्रवृत्तेषु धः आधा
दो वैश्वदेवी भवेद्यः । नवमालिनी न्तो भ्याविति ॥ यस्य पादे नकार जकार भकार यकारा भवं तित इत्तं नव
मालिनी नाम । उदा० । पूवलयशोऽशुकेन परिबीता सकलजनानु रागघुसृणाका । दृढगुणव भकीर्तिकु
समौघैस्तवनवमालिनी वन्द्यपलक्ष्मी । अत्र व स समुद्रैर्यति रित्या म्नायः ॥ ॥ इति छंदो वृत्तौ षोडशो
यः ॥ ॥ इदानीं मतिजगती शक्यति राक्षस्य लक्ष्मी धृत्यति धृतय इति सप्तति छंदोऽसि । एकैकपादा
क्षरवध्या क्रमेणोद्गीयंते । तत्रापि अतिजगत्या । प्रहर्षिणी भौजोग्र त्रिकदशको । यस्य पादे मकार नका
रजकार रेफ गकारा भवन्ति । तत्प्रहर्षिणी नाम । त्रिभिर्दशभिश्च यतिः । उदा० । उचुंगस्तनकलशद्वया
मतांगी लोलाक्षी विपुल नितंब शालिनी च । विबोधी नखरमुष्टि मेयमध्यासानारी भवतु मनः प्रहर्षिणी
ति । रुचिरा ज्भौजोग्र समुद्र नवको । यस्य पादे नकार मकारो सकार जकार गकारश्च भवति तद्वत्तं रुचि
रा नाम । चतुर्भिर्नवभिश्च यतिः । उदा० । मृगत्वचाकृत रुचिरांबरक्रियः कपालभृत्कपिलजटाग्रपल्लवः ।
ललाटदृग्दहनलताणीकृतः स्मरः पुनातु वः शिष्युः शशि शिखरः शिवः । मत्तमयूरं मेतो यो ग । यस्य

तद्भ्रमरविलसितं नाम । सेवयतिः । तत्रोदा० । किंतेव क्लृप्तं च लदलकचित्तं किं वाप अंभ्रमरविलसितं । इ
त्येवं मेजनयति मनसि त्रिंशोऽतिं पारि सरसि सरसि । रथोद्गता नो लो ग । यस्य पादे रेफ नकारो रेफ लको
गकारश्च भवति तद्वत्तं रथो धतानाम । तत्रोदा० । या करोति विविधे विटैः समं संगतिं परगृहे रता चया
म्लानयत्कभयतो पिबांधवान्मार्गधूलि रिव सारथो धता । अत्र पादे ते यतिः । स्वागतानो भोग्र । य
स्य पादे रेफ नकार मकार गकारो च भवतस्तद्वत्तं स्वागतानाम । तत्रोदा० । आहवं प्रविशतो यदि राहुः पृ
ष्ठतश्चरति वायु समेतः प्राणवृत्तिरपियस्य शरीरे स्वागता भवति । स्य जयश्रीः । पादांते यतिः । वृत्तानो भोग्र ।
यस्य पादे नकारो सकार गकारो गकारश्च भवति तद्वत्तं वृत्तानाम । अत्र मंडकपुतिन्यायेन समुद्र ऋष
य इत्येव वृत्तते । तदेवं चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः । तत्रोदा० । द्विजगुरु भवकारो यो नरपतिरति धनुर्बुध्या
त्मा । प्रवमिह निपतित पापा सोफलमिव पवनहतं वृत्तात् । शेनी जैलोग्र । यस्य पादे रेफ जकारो रेफ ल
कारो गकारश्च भवति तद्वत्तं शेनी नाम ॥ तत्रोदाहरणं । क्रूरदृष्टिरायताग्रनाशिका चंचला कठोरतीक्ष्णना
दिनी । युधकांक्षिणी सदा निषप्रिया श्येनिके वसाविगर्हितो गना । अत्र पादांते यतिः । जगती । अधिकारो य
माध्यायपरिसमाप्तेः । यदि तच्छ्रमनुक्रमिष्यामो जगतीत्येवं तद्वदितव्यं । वृत्तं । तोटकं सः । तज्जगती पा
दस्य लक्षणं भवति ॥ वंशस्था ज्भौजो । यस्य पादे जकार तकारो जकार रेफो च भवतस्तद्वत्तं वंशस्था

कारभकारो जकारो गकारो च तद्वत्तं वसंततिलकानां । उदा० । उद्धर्षिणी जनदृशांस्तनपारगुर्वनीलोत्पला
 द्धतिमालिन्मुचलोचनाच । सिंहोन्नतत्रिकतटीकुटिलालकांताकांतावसंततिलकानपवलुभासोपादां
 तियतिः । सिंहोन्नतकाश्यपस्य । इयमेव वसंततिलकाकाश्यपस्याचार्यस्य मतेन सिंहोन्नतानामवति ।
 पूर्वमेवोदा० । उद्धर्षिणी सेतवस्य । इयमेव वसंततिलकासेतवस्याचार्यस्य मतेन । उद्धर्षिणी नाम । पूर्वमेवोदा०
 अतिशक्त्यी । चंद्रावर्त्तानो नोसू । यस्य पादेन कारश्चत्वारः सकारश्च भवति तच्चंद्रावर्त्तानाम । उदा०
 पटुजवपवनचलितजललहरीतरलितबिहगमनिचयखमुखर । विकसितकमलस्करभिभुवि सलिल
 विचरति पथिकमनसि शरदिसरः । अत्र सैवैव सभिश्चयति रित्याम्नायः । मालाचुनवको चेत् । सैव च
 द्रावर्त्तानामालानामभव । यदा षष्ठेन वमे च वर्णयतिः । उदा० । नवविकसितकुवलयदलनयने निशमय
 नवजलधरमिह गमने । अपनयनरुषभपसरममसुचिवं । यदि रत्निकस्वप्रभिलषसि बहुविधं । मणि
 गुणनिकरो वस्त्वयः । सैव चंद्रावर्त्तानामणिगुणनिकरो नाम । यदा षष्ठिः सप्तभिश्चयतिः । उदा० । कथम
 पिनिपतितमतिमहतिपदेनरमनुसरति न कलमनुपचितं । अपि वरयुवतिषु कुचतटनिहतः स्पर्शति
 नवपुरिहमणिगुणनिकरः । मालिनी नो म्योयूच । यस्य पादेन कारो मकारयकारो यकारश्च भवति तद्वत्तं

मालिनी नाम । चकारासेवयतिः । उदा० । अतिविपुललटपी वरोरः कपाटं सघटितदशनेष्व्याघ्रतुल्यप्रकोष्ठं ।
 पुरुषमशनिलेखालक्ष्णं वीरलक्ष्मीरातस्करभियशोभिर्मालिनीचाभ्युपेति । अस्यां । ऋषभगजविलसितं नो
 नानोस्वरनवको । यस्य पादेन कारो फोनकारास्त्रयोगकारश्च भवति तद्वत्तं ऋषभगजविलसितं नाम । सप्तभिर्नवभिश्च
 यतिः । उदाहरणं । आयतबाहुदंडमुपचितपृथुहृदयपीनकटिप्रदेशमृषभगजविलसितं । वीरसुदारसत्त्वमतिशय
 गुणरसिकं श्रीरचितं चलापिनपरिहरति पुरुषं । अत्यस्यां । शिखरिणी यौ नो नो गुरुदाः । यस्य पादेन कारो मकार
 रनकारभकारलकारगकारा भवति तद्वत्तं शिखरिणी नाम । षट्सकृदा दशसुचयतिः । उदा० । यशःशेषी भूते
 रुडिगनरनाथे गुणनिधौ प्रवृत्ते वैराग्ये विषयस्वरसतिः क्रान्तमनसा । इदानीमस्माकं घनतरुलतानिर्जरवती
 तप्तः सप्तं चेतोहरति गिरिमालाशिखरिणी । पृथ्वी नो नो यौ ग्वस्वनवको । यस्य पादेन कारो सकारो पुन
 र्जकारो सकारो यकारो लकारो गकारो भवति तद्वत्तं पृथ्वी नाम । अष्टभिर्नवभिश्चयतिः । उदा० । हताः शमि
 तशत्रवस्त्रिभुवने विकीर्णयशः कृतश्च गुणिनां गृहे निरवधिर्महानुत्सवः । त्वया कृतपरिग्रहे तु डिगवी
 रसिंहासने नितांतनिरवग्रहाफलवती च पृथ्वी कृता । वंशपत्रपतितं नो नो नो गिदग्रयः । यस्य पादे
 नकारो फनकारभकारनकारलकारगकारश्च भवति तद्वत्तं वंशपत्रपतितं नाम । दशभिश्च सप्तभि

अयतिः। उदा०। अद्यकुरुष्व कर्मसकृत्तं यदपरिदिवसे मित्रवधेयमस्ति भवतः किमुवितरसिततः। जीवितम
 त्यकालकलनालघुतरतरलं नश्यति वंशपत्रपतितं हिमसलिलमिव ॥ हरिणी न्यौ न्यौ स्त्रोत्रसमुद्रकषयः।
 यस्य पादेन कारसका मकारेफसकारलकारगकाराश्च भवन्ति तद्वत्तं हरिणी नाम। षड्विंशतुर्भिश्च सप्त
 भिश्च यतिः। उदा०। कुवलयदलश्यामापीनो नतस्तनशालिनी चकितहरिणीनेत्रकायामलिमुचलेम
 ना। मनसि धनुर्ज्या निर्धोषैरिव श्रुतिपेशले मनसिललनानीला लोपेः करोति मनोत्सवं ॥ एतद्वयं भगवत्
 विखलसितं मित्यपरे ॥ मंदाक्रांता भो न्यौ न्यौ स्त्रोत्रसमुद्रकषयः। यस्य पादेन कारसका मकारनकारतकार
 तकारागकारोचतन्मंदाक्रांतानाम्। चतुर्षु षट्सप्तसप्तसचयतिः। उदा० ॥ प्रत्यादिष्टं समरशिरसः कांति
 शी भूय नष्टं त्वनिः शेषं कुरुरिषु बलं मार्गमासद्यः सद्यः किं न प्रोषीः परिणतधिया नीतिमार्गोपदेशः ॥
 मंदाक्रांता भवति फलनी वाऽरिलक्ष्मीः क्षयाय धृतौ ॥ कुसुमितलतावेद्धिता न्यौ न्यौ या विद्रियतु स्वराः।
 यस्य पादेन कारतकारनकारयकारायकारौचतद्वत्तं कुसुमितलतावेद्धिता नाम। पंचसु षट्सप्तसप्तसच
 यतिः। उदा०। धन्यानां मेताः कुसुमितलतावेद्धिताः कुल्लुबक्षाः। सात्कंठं कृतत्परभृतकला लापकोलाह
 लिन्यः ॥ मध्यादौ माद्यन्मुके रकरलोङ्गीतसंकाररम्याग्रामांतस्त्रातेः परिरसभुवः प्रीतिमुत्पा

पादेन कारयकारसकारगकारा भवन्ति तन्मत्तमयूरं नाम। पूर्ववयतिः। उदा०। व्यूहोरस्कः सिंहसमा
 नानतमध्यः पीनस्कंधो मांसलहलायतबाहुः। कंबुग्रीवः स्निग्धशरीरस्तनुलो मातुं केराज्यं मत्तमयूरा
 कृतिनेत्रः। गौरी न्यौ न्यौ स्त्रोत्रसमुद्रकषयः। यस्य पादेन गणो न गणस गणो गुरुश्च भवति तद्वत्तं गौरी नाम। उदा० ॥
 गतं शक्यं असंबाधान्तो न्यौ गा विद्रिय नवको। यस्य पादेन कारतकारनकारसकारागकारोच
 तद्वत्तं मसंबाधानाम् ॥ पंचभिर्नैव भिश्च यतिः। उदा०। भक्तादुर्गाणि दुर्मवनमखिलं कित्वा हत्वा त
 सैन्यं करितुरगबलं हत्वा। येनासंबाधा क्षिति रजनि विपक्षाणां सर्वैर्विनाथः स जयति नृपतिर्मुलः।
 अपराजितानो सौलोः स्वरः कषयः। यस्य पादेन कारोरेफसकारलकारगकाराश्च भवन्ति तद्वत्तं म
 पराजितानाम्। सप्तभिः सप्तभिश्च यतिः। उदा०। फणिपतिवलयं जटामुकुटो ज्वलं मनसि जमथनं
 त्रिभूलविभूषितं। स्मरसियदिसखेशिवं शशिशेखरं भवति तवतनुः परेः पराजिता ॥ प्रहरणक
 लिता न्यौ न्यौ स्त्रोत्रसमुद्रकषयः। यस्य पादेन कारोरेफसकारलकारगकाराश्च तद्वत्तं प्रहरणकलिता नाम।
 चकारात्पूर्वैर्नैव यतिः। उदा०। स्फुरन्निमनुजैरुपचितचरणारिषु भयचकितत्रिभुवनशरणा।
 प्रणमतमहिषा स्फुरवधकुपितां प्रहरणकलिता पशुपतिदयिता ॥ वसंततिलका न्यौ न्यौ स्त्रोत्रसमुद्रकषयः। यस्य पादेन

हला-भा.
३३

सूतजन्मनादिताय॥ अत्रपादंतिथिः । प्रकृतौ स्वर्गधराभ्योन्नैवोद्युत्तिः सप्तकाः । यस्य पादे मकाररेफभकारनका
रास्त्वयश्चयश्चयकाशस्तद्धतस्वर्गधरानाम् । सप्तसप्तसप्तसप्तपुनः सप्त सप्त चयतिः । उदा० रेखाभूः शुभ्रदंतद्वक्तिह
सितशारच्चंद्रिकाचारुमूर्त्तिर्मोघनातलीलगतिरतिविलासोगतुंगस्तनीया । रंभस्तंभोयमानूरलिमलिनघनस्मि
ग्धधस्मिल्लहस्ताविंबोष्ठी चारुकंठी दिशतुरतिकखंस्वर्गधरासंदरीसा ॥ ॥ आकृतौ । मद्रकं न्नौ न्नौ न्नौ न्नौ दि
गादित्याः ॥ यस्य पादे मकाररेफोनकारेफौ पुनर्नकारेफौ नकार गकारौ च भवतस्तद्धतं मद्रकं नाम ॥ दशभिर्द्वाद
शाभिश्चयतिः । उदा० । मद्रकगी तिभिः सहृदपिस्तवंति भवायभवंतमभवं भक्तिप्ररावनस्त्रीशिरसः प्रणम्य
तवपादयोः सकृत्तिनः । तिपरमेश्वरस्य यदवीमवाप्यसखमाप्नुवंति विपुलं मर्त्यं भुवं स्पृशंति न पुनर्मनोहस
रांगनापरीक्षिताः । विकृतौ । अप्सवलितं न्नौ न्नौ न्नौ न्नौ युडादित्याः । यस्य पादे नकारजकारौ भकारजकारौ पुन
र्भकारजकारौ भकारलकारौ गकारश्च तद्धतं मध्यलितं नाम । एकादशभिर्द्वादशभिश्चयतिः । उदा० । पवनवि
धूतवीचिचपलं विलासयति । जीवितं तनुभृतां ॥ वपुरविहीयमानमनिशं जरावनितयावशीकृतमिदं । सपदि नि
पीडकं व्याति करं यमादिवसन सधिपां प्राप मुक्तापारव मितामिर्व ॥ अथ कुट्टिपते तथा पिहतबुद्धिरश्वललितं ।

मत्ताक्रीडाभौलोभौलोभवसपंचदशको॥ यस्यपादेभकारोतकारोपुनर्नकारलकारगकाराश्चभवंति॥ तद्वृत्तंमत्ताक्रीडा
डानाम॥ असृष्टिभिःपंचदशभिश्चयतिः॥ उदा०॥ हृद्यंमद्यंपीत्वानारीस्रवलितरतिशयरसिकहृदयामत्ताक्रीडा
लोलैरंगैर्मृदुमखिलविटजनमनासिकुरुते॥ वीतव्रीडाश्लीलालापैःश्रवणस्वरवसुभगसललितवचना॥ नृ
त्यगीतैर्भ्रूविक्षेपैःकलमणितविविधविहंगकुलरुतैःसंस्तुते॥ तन्वीभौनौभौन्योद्विरादित्याः॥ यस्यपादेभ
कारतकारनकारसकारभकारोतकारयकारोचद्वृत्तंतन्वीनाम॥ पंचभिःसप्तभिर्द्वादशभिश्चयतिः॥
द्विरादित्याइतिक्वचित्याठः॥ तदाद्वादशभिर्द्वादशभिश्चयतिः॥ उदा०॥ चंद्रमुखीसंदरघनजघनाकुंदसमानशि
खरादशनाया॥ निःकलवीणाश्रुतिसुखवचनात्रस्तकुरगतरलनयनौता॥ निर्मुखोपीनोन्नतकुचकलशामतगजंइललितगतिभा
वा॥ निर्भरलीलानिधुवनविधयमुंजनैरंडभवतुतवतन्वी॥ अभिरुतौ॥ कौंचपदाभ्रौस्मौनौनौगन्तुतेइयवसुषयः॥ य
स्यपादेभकारमकारसकारभकारानकाराश्चत्वारोगकारश्चतद्वृत्तंकौंचपदानाम॥ पंचभिःपंचभिरष्टभिःसप्तभिश्च
यतिः॥ उदाहरणं॥ याकपिलाक्षीपिंगलकेशीकलिरुचिरनुदिनमनुनयकठिनादीर्घतराभिःसूलशिरोभिःपारवतवपु
रतिशयकुटिलगातः॥ आयतजघानिभ्रुकपोलालघुनरकुचयुगपतिवतहृदयासापरिहार्यकौंचपदास्त्रीध्रुवमहानर

हला.भा.
३३

बुधस्वरूपमभिलषता ॥ उत्कृतौ ॥ भुंजगविजृम्भितंमौत्तोनौसौत्तौवसुद्रुषयः । यस्यपादेमकारोतकारनका
रोनकारोरेफसकारोलकारगकारोचतद्वृत्तंभुंजविजृम्भितंनाम । अष्टमिरेकादशभिः सप्तभिश्चयतिः ।
उदा० । येसंनद्धानेकानीकैर्नरतुरगकरिपारिवृत्तेः समंतवशत्रवः युधप्राडालुब्धात्मानस्त्वदभिमु
खमपगतभियः पतन्तिधृतायुधाः । तेषां दृष्ट्वा संग्रामायेतु डिगन्तपक्षपणमनसः पतन्तिदिगन्तरं किं वासा
हं शक्यं भेके बद्धरपिसविषविषमं भुंजगविजृम्भितं । अत्र कात्यायनेयुक्ते ॥ ध्यानेकाग्रालंबादृष्टिः क
मलमुखिलुलितमलकैः कैरस्थितमाननंचिंतासक्ताश्चन्याबुधिर्हिरदगतिपतितरशनातनुस्तनुमांग
ता । पांडुचार्यक्षामंवक्त्रं मदजननिरहसि सरसाकरोषिनसंकथां कोनामायं रम्ये व्याधिस्तव कथयस्व
तनुकिमिदं नखल्वपि नातुरा ॥ अपवाहकोमौत्तोनौत्तौसौगौवकचुरसंद्रियाणि ॥ यस्यपादेमकारः बटन
कारः सकारोगकारोचतद्वृत्तं अपवाहकोनाम ॥ नवसषट्सषट्सकपंचकयतिः । उदा० । श्रीकंठेत्रि
पुरदहनममृतकिरणशकलकलितशिरसं रुद्रं मृते शंहतमुनिं सर्वमखिलं भुवनं नमितचरणयुगमौ
शानं । सर्वलं वृषभगमनसहिपतिकृतवल्लयचिरकरमाराध्यंतं वंदे भवभयनुदमभिमतफलवितरण
गुरुमुमयायुक्तं ॥ इति कृतयः समाप्तः । दंडकोमोरः ॥ इदानीं दंडजातयः कथ्यन्ते । यत्र पादे होनकारो रेफा

दयंति। अतिधृतौ शार्ङ्गविक्रीडितमैत्र्योत्तोगादिस्य क्रयः॥ यस्य पादे मकारसंकोचकारसंकोचेतकारेण कार
रश्च भवति तद्धन्तं शार्ङ्गविक्रीडितं नाम॥ द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः॥ उदा० कंबुग्रीवमुद्रया कुशिरसंस्क्रान्त
दीर्घक्षणांशालप्रांशुशरीरमायतभुजं विस्तीर्णवक्षस्थलं । कालस्कंधसमुद्गतं परिजने गभीरसत्वस्वरं रान्त्यश्रीः
समुपेतिवीरपुरुषं शार्ङ्गविक्रीडितं । इदानीं कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संस्कृतिरपि कृतिरुत्कृतिश्चेति सप्त
कृतयः क्रमेणैकाक्षरवृद्ध्या दाह्रियन्ते । तत्र हंतौ । सुवदमौ नैत्यौ लौ स्वरक्खिरसाः॥ यस्य पादे मकाररे
फमकारनकारयकारभकारलकारगकाराश्च तद्धन्तं सुवदनं नाम॥ सप्तसूक्तस्य सप्तसूक्तस्य यतिः॥ उदा०
यापीनोद्गाढतुंगस्तनजघनघनाभा गालस्य गातिर्यस्याः कर्णावतंसोत्पलकुचप्रयिनी दीर्घवनयने । सीमा
सीमंतीनां तिलकमिव मुखे या च त्रिभुवने संप्राप्ता सांप्रतं मे नयनपथम् सो देवात्सु वदना॥ जित्वत्तं ॥ य
स्य पादे लकारगकाराः क्रमेण भवन्ति तद्धन्तं वृत्तं नाम । कृतिप्रकरणे याद्विरेवविंशत्यक्षराणि पूर्यन्ते तावतां ला
ग्रहणं विशत्यायुरुभिलघुभिश्च । उदा० ॥ जंतुमान्डुः खकारिकर्मनिमित्तं भवत्यनर्थहेतुः तेन सर्वमात्मतुल्य
मीक्षमाणो हंतो मं सुखं लभस्व । विधिबुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण वत मेतदुत्तम महाकुलप्र

दहलायुधविरचितायां लुंदो वृत्तौ सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥ अत्रानुक्तं गाथा । अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यत्नोक्तं लुंदः
प्रयोगेषु च दृश्यते तद्गाथेति मंत्रं । तत्र त्रिष्टुप् । कुङ्कुमलदंती नौ गिंदियरसाः । उदा० । कुङ्कुमलदंती
विकटानितं बाकिनरकंठी लघुतरमध्या । विंबफलोष्णसुगशिषुनेत्रा मित्रमवतंसुखयतुकांता । जगत्या ।
वरतनुजैर्जौ । उदा० । अपि विजही हि दृष्टो परहं न त्यज न वसंगमभीरुवत्सु । अरुणकरो ज्जमलपवतं ते वरते
संप्रदंति कुङ्कुटाः । जलधरमालाभौ सौ समुद्रवसवः । उदा० । धनैः शोभां कुवलयदामश्यामेशो
त्संगे जलधरमालालीना । विद्यहे रवाकनककृतालकाशक्रीडा सप्तायुवतिरिक्तां केपत्यः ॥ गौरी
नौरो । यस्य पादेन गणैर्गणैश्च भवतस्तद्वत्तं गौरी नाम गाथा । पादांतेयतिः । प्रणमतचरणारविंदद्वयं त्रि
भुवनमितस्य गौरीपतेः । सकृदपि मनसैव यत्सेवितं प्रवितरतियथेष्टं मष्टे गुणान् । इयमेव गौरी दंड
कात्पूर्वमैके करेकवृद्ध्या नामांतराणिलभते । ललनाभौ नसा विंदियः ऋषयः । यस्य पादे भगणतगणौ
नगणौ सगणौ च भवतस्तद्वत्तं ललना नाम गाथा ॥ पंचभिः सप्तभिश्च यतिः । उदा० । यकुचगुर्वसुगशि
षुनयनापीननितं बाभदकरिगमना । किं नूरकंठी सुललितदशना सातवसोरस्य वितरतुललना ।
अतिजगत्या । कनकप्रभास्ती स्तौ ग । यस्य पादे सगणनगणजगणौ पुनः सगणजगणौ गकारश्च त
द्वत्तं कनकप्रभा नाम गाथा ॥ पादांतेयतिः । उदा० । कनकप्रभास्थुनितं वशालिनी विपुलस्तनी हरिण

शावशेषणा । इयमंगनानं यनयोः पथिस्थिता कुरुते न कस्य मदनानुरमनः । कुटिलगतिर्नैतिगस्व
रर्त्तवः । यस्य पादेन गणौ तगणौ गकारश्च भवति तद्वत्तं कुटिलगतिर्नाम गाथा । सप्तभिः षड्भिश्च य
तिः । उदा० । अधरकिशलयैकांतदंतस्ते हरिणशिषुदृशां नृत्यति नृत्युगं । ध्रुवमिदमुच्चितं यदि
पत्नौ समतामति कुटिलगतेः स्यान्महानुत्सवः । शक्र्या । वरसंदरी भौ स्तौ गौ । यस्य पादे भगणजगणौ
सगणनगणगकारौ च तद्वत्तं वरसंदरी नाम गाथा ॥ उदा० । स्वादुशिशिरोज्वलजलेः सपरिपू
र्णवीचिचयचंचलचित्रशतपत्रं । हंसकलेकूजितमनोहरतटांतं पश्य वरसंदरि सरोवरमुदारी ।
कुटिलं भौ न्यौ गौ वेदरससमुद्राः । यस्य पादे भगणभगणनगणयगणगकारौ च तद्वत्तं कुटिलं नाम
गाथा ॥ चतुर्भिः षड्भिश्चतुर्भिश्च यतिः । उदा० । अध्वन्या नं जनयति सखमुच्चैः कूजनदात्युहोयं पथिति
चुलिमतं बोयाते । कर्णटस्त्रीरति कुहरितुल्यद्वेदे नंदैः कंठस्वलनकुटिलमंदावतैः । अष्टौ ।
शैलशिखभ्रौ भौ भौ भूतरसंद्रियाणि । यस्य पादे भगणरगणनगणभगणौ गकारश्च भवति ।
तद्वत्तं शैलशिखानाम गाथा । पंचभिः षड्भिः पंचभिश्च यतिः । केचित्पादांतेयतिं पठन्ति । उदा० । शैल
शिखानि कुंजशयितस्य हरेः श्रवणे जीर्णतृणं करेण निदधाति कपिश्च पलः । क्षुद्रवधापवादप

रिहारविनीतमतेस्तस्यनतावतेवलधुताद्विषयभित्तः। वरयुवतीत्रौत्रौनौ। यस्यपादेभगणरगणोयग
णनगणोनगणगकारोचभवतस्तद्वत्वरयुवतीनामगाथा। पादांतेयतिः। उदा०। कुंजरकुंभपीठान्न
तकुचयुगलापार्वणशर्वरीशगर्वापहमुखकमला। पीननितंबविंबसंवाहनशिथिलगतिर्मुजनराधि
सजभ्रयात्रवयुवतिः। अत्यथौ। अतिशायिनीसौजभौजौगर्दिकस्वराः। यस्यपादेसगणोजगणभ
गणोजगणोगकारोचभवतस्तद्वत्तमतिशायिनीनामगाथा। दशभिः सप्तभिश्चयतिः। माघस्याउदा०।
इतिधौतपुरंध्रीमत्सरानसरसिमज्जनेनाप्रियमानवतोतिशायिनीमपमलांगभासः। अवलोक्यत
देव्यादवानपरकाशिराशेः शिशिरेतररेचिषाय्यपाततिष्ठुमंकुमीषे। अविनयलोभौजौगर्दिकस्वराः। यस्य
पादेनगणजगणोभगणजगणोजगणलकारोगकारोचभवतस्तद्वत्तमवितथंनामगाथा॥ पादांते
यतिः। उदा०। अतिपरिपूर्णवक्रमतिवाग्विभवंसततप्रमथितजेमिनीयमतसागरपारगतं। अवि
तथवत्तविप्रजनपूजितपादयुगंचितरमहंनमामिबहुपमुदारमति। अष्टाभिः पंचभिश्चतु
र्भिश्चयतिः। तद्वत्तंकोकिलकेतिगाथा। उदा०। नवसहकारपुष्पमधुनिः कलकंठतयामधुरतरस्व
रेणपरिकृजति कोकिलकः। अथमककारविह्वलचनेधनलुब्धमतेतवगमनस्यभंगमिवसं
प्रतिकुर्तुमनाः। धृतौ। विबुधप्रियासौजौत्रौवसदिशः। यस्यपादेरगणसगणोजगणोभग

वसिष्ठियस
मुद्राश्चेत्कोकि
लको यस्यपादे
पूर्वीकागणाभ
वति।

असप्तमंतितद्वत्तंदंडकोनाम। उक्ततेः षट्शतयक्षरायाः समन्तरदंडकस्यपाठात्सप्तविंशत्यक्ष
रत्वमेवमुक्तं॥ सर्वेषांछंदसांमैकेकाक्षरवृद्ध्याप्रवृत्तेः। इतर्ध्वं पुनरेकेकरेकवृद्ध्याप्रस्तारः। दंड
डकोनोरइतिश्रवणात्॥ उदा०। इहहिमवतिदंडकारण्यदेशस्थितिः पुण्यभाजं सुनीनां मनोह
राणीत्रिदशविजयिबीर्यदीप्यदशग्रीवलक्ष्म्याविराभेणराभेणसंसेविते। जनकयजनभूमिसंत
सीमंतिनीसीमसीतापदस्पर्शपूताश्रमेभुवनमितपादपप्रामिधानां विकातीर्थयात्रागतानेक
सिद्धाकुले। अत्रपादांतेयतिः। प्रथमश्चंडवृष्टिप्रयातः। यः सप्तविंशत्यक्षरापादः प्रथमोदंड
कः सचंडवृष्टिप्रयातानामभवति। पूर्वमेवोदाहरणं॥ अन्यत्ररातमांडव्याभ्यां। रातमांडव्याभ्या
मन्यत्रास्याभिधानमेतत्॥ ताभ्यां पुनरन्येवसंज्ञास्यवृत्तस्यकृता॥ रातमांडव्यग्रहणं पूजार्थं। शेषः प्र
चितइति। इतः चंडवृष्टिप्रयाताहर्ध्वदंडकप्रस्तारः प्रचितइतिसंज्ञालभते। पूर्वमेकेकाक्षरक्रमेणछंद
सां वृद्धिरुक्ता। इदानींतुरेफोपलक्षिताक्षरत्रयेणवृद्धिः। उदा०। प्रथमकथितदंडकश्चंडवृष्टि
प्रयाताभिधानेभुनः पिंगलाचार्यनाम्नोमतः। प्राचेतइतिततः परदंडकानामियंजातिरेकेक
रेफाभिध्यायर्थेभवेत्। स्वरुचिरचितसंज्ञयाताद्विशेषः पुनः कामन्येपिकुर्वंतुवागीश्वराः भवति
यदिसमानसंख्याक्षरैः तत्रपादव्यवस्थाततोदंडकः पूज्यतेसौजनैः॥ अत्रपादांतेयतिः॥ इतिभ

रादीनप्रत्ययान्प्रक्रमते। तत्र गायत्र्यादिप्रस्तारसिध्यर्थे एकाक्षरप्रस्तारपूर्वकं द्वाक्षरप्रस्तारं सूत्रद्वयेनाह। द्वि
कौग्लौ। उपरिष्ठाद्गकारं लिखित्वा अधस्ताद्गकारं विन्यसेत्। इत्येकाक्षरप्रस्तारः तस्य द्विविकल्पकत्वात्। तौ
ग्लौ द्विकौ स्थापयेत्। द्वे आवर्तौ प्रमाणमनयो रिति द्विकौ। संख्याया अतिशदंतायाः कन्प्रत्ययः। ततश्च गका
रंततो धस्ताद्गकारं लिखित्वा विस्पष्टार्थमधिस्तिर्यग्रेखादद्यात्। अधस्ताच्च पूर्ववद्गकारलकारौ स्थापयेत्।
अत्र किंकर्तव्यमित्याह। मिश्रोच। अनेन द्वितीयाक्षरप्रस्तारं दर्शयति। चकारः पूर्वप्रस्तारसमुच्चयार्थः।
द्विकौ ग्लौ स्थापयित्वा अनंतरं द्वितीयस्थानेषु मिश्रौ ग्लौ विन्यसेत्। गकारो गकारेण संश्लिष्टो मिश्र उच्यते।
लकारश्च लकारेण। मिश्राविति गकारलकाराभ्यां प्रत्येकमभिसंबध्यते। इदं त्वेरोयः श्रूयत इति न्यायात्।
ततश्च प्रथमायामावर्तौ गकारौ मिश्रौ स्थापयेत्। द्वितीयायां लकाराविति। ततो म
मध्यलेखामपनयेत्। एवं चतुःप्रकारो द्वाक्षरप्रस्तारो भवति। तद्यथा। गौग्लौ ग्लौग्लौ इति॥ इदानीं द्वाक्षर
प्रस्तारपूर्वकमेकैकाक्षरवृद्ध्या त्र्यक्षरादिप्रस्तारं दर्शयितुमाह। एथग्लामिश्राः। द्वाक्षरप्रस्तारस्य पूर्व
न्यायेन द्विकं लेखाविभक्तं स्थापयित्वा तृतीयाक्षरस्थानेषु प्रथमावर्तौ गकारा मिश्रादातव्याः। द्वितीयावर्तौ
लकारा मिश्रास्ततो मध्यलेखामपनयेत्। एवं त्रिकप्रकारः सिध्यति। एथ गिति विजातीयसंसर्गमाहति
प्रथमायामावर्तौ नकारस्य प्रवेशः। द्वितीयायां गकारस्य एवोत्रकप्रस्तारं द्विस्थापयित्वा एथग्लामिश्रा

दातव्याः। इति चतुरक्षरप्रस्तारः। एवं तत्पूर्वकः पंचाक्षरप्रस्तारः तथैव तत्पूर्वकः षडक्षरोगायत्रीसमव
त्तप्रस्तारः। एवमुत्तिगादीनामप्येकैकाक्षरवृद्ध्या अयमेव न्यायः। तत्रेदं सूत्रं। त्र्यक्षरात्प्रभृतिपुनः पुन
रावर्तनीयं यावदभिमतः प्रस्तारः। वसवस्त्रिकाः॥ एवं पूर्वोक्ते त्र्यक्षरप्रस्तारे अष्टौ त्रिका जायंते। तेषु
मकारादयः। शास्त्रादौ कथिता एव। प्रदर्शनार्थं चैतत्। तिनषोडशचतुष्काः द्वात्रिंशत्पंचकाः भवंति एवं चतुः
षष्टिर्गायत्रीसमवृत्तानि सर्वगुरुलघ्वाद्यंतानि भवंति। द्विगुणोत्तरमुत्तिगादीनां एकैकाक्षराधिकत्वात्। विस्प
ष्टार्थमिदं सूत्रं। प्रस्तारादेव संख्यापरिहितेः। नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थमाह॥ लघ्वे। यदैव विज्ञातं सतगा
यत्र्यां समवृत्तं षष्ठं कीदृशमिति। तदा तमेव षट्संख्याविशेषमर्धयेत्। तस्मिन् नदीकृतं लघुरेकोलभ्यते।
तं भूमे विन्यसेत्। इदानीं भवशिष्टा त्रिसंख्याविषमत्वादर्थं यितुं न शक्यते तत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्यत आ
ह। सैकेर। अर्ध इत्यनुवर्तते। विषमसंख्यायामेकमधिकं निक्षिप्य ततोर्धयेत्। तत्रैको गकारो लभ्यते। त
तश्चैकसंख्यावशिष्यते। ततस्तत्तसैके गितिलक्षणमावर्तयेत्। यवद्द्विनाक्षराणि षट् पूर्यते। एवं संख्यात
रेपियोज्यं। उद्दिष्टवृत्तस्य संख्यापरिज्ञानार्थमाह। प्रतिलोमगुणं द्विलोच्य। यस्य वृत्तस्य संख्या जिज्ञासितं त
द्भूमे प्रस्तारयेत्। ततस्तस्यांते योलकारः सज्जातीयापेक्षया तमोदोक्तत्वात् प्रातिलोम्येन द्विरावर्तयेत्। तत्र नि

राकाराय। आवत्तेरसंभवात्प्रथमातिक्रमेकारणाभावादेकसंख्यालभ्यतेततश्चैकसंख्याकमंत्यलका
रस्याधस्तात्स्थापयित्वादिगुणयेत्। ततस्तस्मादपनीयतत्पूर्वस्यवर्णस्याधस्तान्निधायपुनर्दिगुणये
त्। पुनस्तस्मादपिपूर्वस्यएवंयावन्तिवृत्ताक्षराणिप्रातिलोभ्येनसमाप्यते। तत्रयासंख्यानिष्पद्यतेतावति
थंतद्वत्तमिति। तत्रविशेषमाह। ततोभ्येकंजह्यात्। पूर्वोक्तेकर्मणि क्रियमाणेयदिसा संख्यागकारस्थान
मापद्यतेतदातांदिगुणयित्वाततः संख्यासमुदायादेकंत्येतत्। ततः पूर्वोक्तकर्मकुर्यात्। ततः पूर्वत्वान्नद्व
त्तसंख्यासिध्यति। प्रस्तारादिनातद्वत्तसंख्यापरिज्ञार्थमाह। द्विरर्थे। अपनीतेइत्यध्याहारः। यदाजि
ज्ञासेतषडक्षरेकुंदसिकतिवृत्तानिभवन्ति। तदातत्कुंदोक्षरसंख्याभूमौस्थापयित्वाततोर्ध्वमपनयेत्। त
स्मिन्नपनीतेद्वौलभ्यते। ततसांदि संख्याभूमौपृथक्प्रस्तारयेत्। ततः शेषास्त्रयोक्षरसंख्यायांभवन्तितेषा
मर्धयितुमशक्यत्वात्किंकर्तव्यमिह। रूपेभूय ॥ विषमसंख्यातोत्तममेकमपनीयतस्मिन्नपनीतेभू
न्यलभ्यतेतत्पूर्वत्वध्यायादिसंख्यायाअधस्तात्स्थापयेत्। ततोद्विसंख्यावशिष्यते। ततोर्ध्वमपनीतेपुन
र्द्विसंख्यालभ्यते। तांभून्यादधस्तात्स्थापयेत्। ततोरूपेभून्यलभ्यतेतद्विसंख्यायाअधस्तात्स्थापये
त्। ततः किंकर्तव्यमित्याह। द्विःभून्ये। भून्यस्थानेद्विरावृत्तिकुर्यात्। तत्रनिशकाराया आवत्तेरसंभवा
त्प्रथमातिक्रमेकारणाभावादेकसंख्यालभ्यतेतांभून्येस्थापयित्वादिगुणयेत्। ततोर्ध्वमपनीते। तस्या
परिष्ठादधस्थानंद्विसंख्याकंतदपनीयतस्यस्थानेतंद्विसंख्याकंस्थापयेत्। अनंतरंइदंकर्मक

णरगणोचभवतस्तद्वत्तंविबुधप्रियानामगाथाभवति। अष्टाभिर्दशभिश्चयतिः। उदा०। कुंदकुड्मल
कोमलघृतिदंतपंक्तिविराजिताहंसगद्गदनादिनीवनिताभवेद्विबुधप्रिया। पीततुंगबहस्ययोध
रभारमेथरगामिनीनेत्रकांतिविनिर्जितश्रवणवतंसितकैरवा। नवमालानैरोरौ॥ उदा०। रघुवंशोर
घुपतिरपिजातवेदोविष्णुधंगह्यप्रियाप्रियसहृदिविभीषणेसंक्रमय्यश्रियंवैरिणः। रविसुत
सहितेनतेनापियुक्तः ससौमित्रिणाभुजविजितविमनरत्नाधिपूः प्रतस्थेपुंरी॥ अतिधृतो॥
विस्मिताप्येनोसौरोग्रसत्तुस्वराः। उदा०। माघस्य। श्रियाजुष्टदिव्योसमपटहरवेरन्वितपुष्पव
र्षवपुष्टेच्चैर्यस्यक्षणाभृषिगेणः स्तूयमानंनिनीय। प्रकाशेनाकाशेदिनकरकरान्निविक्षपद्विसि
ताक्षेनरिंदैरौपेद्रवपुरथविष्णुधामवीक्षामवे। कृतोबोद्धव्यं। प्रकृतो। धृतश्रीजौफ्लो जौत्रिः स्व
राः। उदा०। माघस्य। तुरगशताकुलस्यपरितः परमेकतुरंगजन्मनः प्रमथितभूभृतः प्रतिपथंमयि
तस्यभृशमहीभृता॥ परिचरतोबलानुजबलस्यपुनः। सततंधृतिश्रियश्चिरविगतश्रियोजलनि
धेश्चतदाभवदंतरमहत। एवमादीनिवृत्तानिकोटिशः प्रस्तारेषुमहाकुविमयोगेषुचदृश्यते। वि
शेषसंज्ञाभावात्तानिसूत्रकारेणनामनिर्देशकृतोक्तानि। तानिगाथाशब्देनकथ्यन्ते। इदानीं प्रस्ता